

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gelijkheid troef in het Nederlandse basisonderwijs: onderzoek naar het onderwijs voor zeer makkelijk lerenden

Heer, W. de; Heer W. de

Citation

Heer, W. de. (2017, September 12). *Gelijkheid troef in het Nederlandse basisonderwijs: onderzoek naar het onderwijs voor zeer makkelijk lerenden*. Meijers-reeks. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/54859>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/54859>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/54859> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Heer, W. de

Title: Gelijkheid troef in het Nederlandse basisonderwijs: onderzoek naar het onderwijs voor zeer makkelijk lerenden

Issue Date: 2017-09-12

In de periode van 1813 tot begin 20^e eeuw groeit de Nederlandse bevolking van iets meer dan 4 miljoen inwoners in 1879 en iets meer dan 5 miljoen in 1899 tot bijna 7 miljoen in 1920. De groei wordt veroorzaakt door de afname van het aantal sterfgevallen.¹

Aanvullend aan het rationalisme van de verlichting ontwikkelt de romantiek zich tot een dominante stroming. In de nieuwste tijd staat de maakbaarheidsgedachte centraal die in het bijzonder op de verlichting is geïnspireerd, maar voor wat betreft de pedagogiek ook op de romantiek.² Verlichte en romantische pedagogiek overlappen op verschillende punten, zo geeft Depaepe aan. Filosofen en wetenschappers van beide stromingen beklemtonen dat opvoeding en onderwijs een prominente rol dienen te vervullen om de wereld te verbeteren. Zo kunnen in het denken van bijvoorbeeld Rousseau aspecten van beide stromingen worden teruggevonden.³

Door middel van de wetenschap tracht men grip te krijgen op de samenleving en op de mens zelf. Het *nature-nurture* debat is actueel (zie § 3.1).⁴

In § 12.1 wordt ingegaan op de politieke en economische ontwikkelingen die leiden tot de staatkundige vorming van Nederland. In § 12.2 worden de wetenschappelijke ontwikkelingen beschreven die als drijfveer hebben gediend voor de maakbaarheid van mens en samenleving. In § 12.3 wordt geschetst hoe de maakbaarheid in de vorm van eugenetica kan ontaarden en welke consequenties dit heeft. Na de weergave in § 12.4 welk beeld men in deze tijd heeft van afwijkenden, wordt ten slotte in § 12.5 het Nederlands onderwijsbeleid geschetst.

1 Blom & Lamberts 2003, p. 327.

2 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 58, Essen & Imelman 1999, p. 47 en Depaepe 1998, p. 45.

3 Depaepe 1998, p. 45.

4 Mackintosh 2011, p. 17.

12.1 POLITIEKE, ECONOMISCHE, JURIDISCHE EN CULTURELE ONTWIKKELINGEN

Na de val van Napoleon in 1815 worden de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden onder koning Willem I (1772-1843) samengevoegd tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.⁵ Aanvankelijk staan de Zuidelijke Nederlanden niet al te positief tegenover deze samenvoeging, maar dit verandert als Frankrijk het land dreigt in te lijven. De overwinning van de geallieerden in 1815 op de Fransen bij (het Belgische) Waterloo, draagt bij aan de eensgezindheid van het Verenigd Koninkrijk.⁶

Vanuit de gedachte dat de samenleving maakbaar is, streeft Willem I doelbewust de vorming van één staat na.⁷ Desondanks is de verhouding tussen de twee rijkdelen Noord en Zuid om economische en politieke redenen vaak problematisch. Vooral de kerkpolitiek van Willem I, waarbij hij zich onder meer bemoeit met de priesteropleidingen, leidt tot ernstige problemen.⁸ Met de Belgische opstand van 1830 valt het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden uiteen in het Noorden en het Zuiden. De afscheiding van België wordt bekrachtigd door het verdrag in 1839.⁹

Gezocht wordt naar het meest wenselijke regeringsstelsel. De Grondwet van 1840 brengt wel strafrechtelijke maar geen politieke ministeriële verantwoordelijkheid. In 1848 vinden revolutionaire gebeurtenissen plaats in Europa. Derhalve besluit koning Willem II (1792-1849) een herzieningscommissie in te stellen om de Grondwet op staatrechtelijk en politiek gebied te moderniseren. Dit resulteert in 1848 in een moderne liberale Grondwet waarin sprake is van parlementaire controle over de handelingen van de koning en van een formele scheiding tussen kerk en staat. Op basis van deze Grondwet wordt Nederland, in eerste instantie langzaam en na 1870 versneld, staatsrechtelijk en politiek gemoderniseerd.¹⁰

De eerste helft van de 19^e eeuw heeft Nederland het op financieel gebied moeilijk, vooral door de politiek van Willem I. Het land is nog wel een land van betekenis door de veelzijdige economie, de internationale handel en de hoog ontwikkelde infrastructuur van wegen, kanalen en spoorwegen. Ook profiteert de Nederlandse handel en scheepvaart sterk van de export van koloniale producten.¹¹

5 Blom & Lamberts 2003, p. 222.

6 Blom & Lamberts 2003, p. 249.

7 Blom & Lamberts 2003, p. 250.

8 Blom & Lamberts 2003, p. 250-251 en 253.

9 Blom & Lamberts 2003, p. 222 en 256 en Boekholt & de Booy 1987, p. 141.

10 Blom & Lamberts 2003, p. 314, 318-319 en 322 en Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 202.

11 Blom & Lamberts 2003, p. 316-317.

Na de uitvinding van de stoommachine, komt de industriële revolutie op gang. In Europa start deze in Groot-Brittannië eind 18^e eeuw en in Nederland in de tweede helft van de 19^e eeuw. Als gevolg van deze revolutie verandert de samenleving in een hoog tempo.¹² Zo kan op grotere schaal allerlei drukwerk, als boeken, almanakken, kalenders, vlugschriften, traktaten en verhalen, worden geproduceerd door enkele revolutionaire vernieuwingen in de industriële druktechniek waaronder de sneldrukpers. En dankzij de verbeteringen in het transportwezen, waaronder de spoorwegen, kan het drukwerk veel sneller worden verspreid. Vanaf de jaren '30 van de 19^e eeuw ontwikkelt de dagbladpers zich tot een massamedium.¹³

Groot-Brittannië heeft in deze tijd veel invloed in de wereld, dankzij de vroege industrialisering en de enorme koloniale uitbreiding tijdens de regeerperiode van koningin Victoria (1819-1901). Deze periode staat bekend als de *Victoriaanse periode* (1837-1901). Door haar moeder en de secretarisschatmeester is Victoria in afzondering opgevoed. Haar regeerperiode wordt gekenmerkt door de strenge en ingetogen fatsoensnormen.¹⁴ Bij deze normen van soberheid en deugd wordt meer waarde gehecht aan plichtsbeachtiging dan aan genot. De fatsoensnormen worden uitgedragen door de gegoede burgerij die zich afzet tegen de zedenschandalen en de chantage van de aristocratie. Om drie redenen worden deze normen steeds dominant in de samenleving. Ten eerste wordt de gegoede burgerij in Engeland machtiger en rijker. Ten tweede kan deze burgerij sinds 1832 politieke invloed uitoefenen. Ten derde verspreiden hun idealen zich omstreeks het jaar 1830 over de *public schools*, de grote openbare jongenskostscholen. De hernieuwde christelijke moraal wordt door de midden- en hogere klasse meer gewaardeerd dan intellectuele of artistieke capaciteiten.¹⁵

De verspreiding rond 1830 van de normen van soberheid en deugd over de public schools, wordt toegeschreven aan de pedagoog dr. Thomas Arnold. Hij is sinds 1828 *headmaster* van een *public school* te Rugby en stelt moraliteit en godsvrucht boven intellectuele of artistieke capaciteiten. In zijn ogen is "a thorough English gentleman – Christian, manly, and enlightened –" een beter soort mens dan enig ander land kan opleveren. Zijn levensdoel is, elke hem toevertrouwde jongeling tot zulk een bevoorrechte staat op te voeden. Het ideaal van de christen-gentleman wordt dankzij Arnold *bon ton*, ook onder kringen hoger dan die der middenklasse. De hernieuwde christelijke moraal helpt om de vele misstanden te bestrijden. Rond 1840 wordt de navolging van deze moraal gestimuleerd doordat koningin Victoria hierin een voorbeeldfunctie vervult.¹⁶

12 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 199 en 202.

13 Laurens 1993, p. 32-33.

14 Oudendijk 1947, p. 21, 26 en 29 en <https://www.britannica.com/biography/Victoria-queen-of-United-Kingdom>, laatst geraadpleegd: 20 okt. 2016.

15 Oudendijk 1947, p. 75-76.

16 Oudendijk 1947, p. 75-76.

Ook koning Victoria en haar gemaal prins Albert streven in de opvoeding van hun kinderen de normen van soberheid en deugd na. Vanwege de grote (koloniale) macht van Groot-Brittannië, worden deze Victoriaanse normen verder verspreid in de westerse samenleving.¹⁷

De agrarisch-ambachtelijke samenleving van Nederland verandert na 1860 in een industriële samenleving. Vooral vanaf de jaren '90 zorgen toenemende industrialisering en vernieuwde productietechnieken in de landbouw, voor economische groei en welvaart in de Nederlandse en de westerse samenleving. Zo produceert de chemische wetenschap kunstmest en explosieven, wat leidt tot een verhoging van de agrarische productie respectievelijk de aanleg van tunnels door bijvoorbeeld de Alpen. Vooral vanaf de laatste decennia van de 19^e eeuw komen mensen steeds meer in aanraking met technische toepassingen die het gevolg zijn van de wetenschap, zoals spoorwegen, auto, luchtvaart, elektriciteit, telegraaf, telefoon en film. Door de toegenomen welvaart verbetert de situatie van de hoogste en de middenlagen van de Nederlandse samenleving. De mensen trekken van het platteland naar de stad en vrouwen- en kinderarbeid komt steeds vaker voor. De kloof tussen arm en rijk wordt door de industrialisering groter en er ontstaan sociale spanningen. De hogere sociale lagen van de bevolking merken dit op en benaderen de deplorabele toestand van de bevolking in de onderste lagen van de samenleving niet meer als armoedevraagstuk, maar als sociale kwestie. Grote groepen armen verkeren in ellendige omstandigheden, dit is vooral duidelijk zichtbaar in fabrieken en steden. Werklieden en middenlagen willen door eigen inspanning en door verbetering van het volksonderwijs maatschappelijk vooruit komen. Deze liberale beweging wordt positief ontvangen in de samenleving. Dankzij de ontwikkelingen in de natuurwetenschappen worden in deze tijd de geloofswaarheden niet meer zo letterlijk genomen. Gelovigen blijven daarentegen belang hechten aan onderwijs dat is gebaseerd op het traditionele geloof.¹⁸

In de loop van de 19^e eeuw valt op dat steeds meer mensen worden opgenomen in gestichten voor krankzinnigen, vooral sinds de invoering van de Krankzinnigenwet in 1884.¹⁹ Zo zijn in 1860 2.070 in gestichten verpleegde krankzinnigen geregistreerd en in 1897 zijn dit er 7.319. Dit aantal is meer dan verdrievoudigd, terwijl het aantal inwoners in Nederland in deze periode ongeveer is verdubbeld. In 1830 telt Nederland namelijk circa 2,6 miljoen inwoners en in 1900 meer 5 miljoen.²⁰ In Groot-Brittannië is eveneens een grote toename van in gestichten opgenomen krankzinnigen waargeno-

17 Oudendijk 1947, p. 159.

18 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 202, Van Esch 1988, p. 22-23, Essen & Imelman 1999, p. 106, Blom & Lamberts 2003, p. 328 en Boekholt & de Booy 1987, p. 149.

19 Noordman 1989, p. 177 en Schulte 1939, p. 512.

20 Koster 1900, p. 36.

men.²¹ Onduidelijk is waardoor deze toename wordt veroorzaakt. Koster heeft in 1900 niet kunnen aantonen dat er meer mensen in Nederland krankzinnig zijn geworden dan verwacht werd, omdat verschillende factoren op deze (geregistreerde) toename van invloed kunnen zijn.²² Mensen zoeken bijvoorbeeld in de 19^e eeuw mogelijk sneller hulp bij problemen, ook door de verbetering van de (medische) zorg voor geesteszieken.²³

Wanneer in 1900 de leerplicht wordt ingevoerd in de Nederlandse, en westerse, samenleving, worden scholen geconfronteerd met een nieuwe groep kinderen die voor onderwijskundige en pedagogische problemen zorgt. Tot de 20^e eeuw gaan kinderen voor wie de school te moeilijk is, niet naar school en vallen zij niet op. In 1901 moeten in Nederland echter alle kinderen vanaf zeven jaar verplicht zes jaar naar school.²⁴ Duidelijk wordt dat niet alle leerlingen over voldoende verstandelijke mogelijkheden beschikken om dit onderwijs te kunnen volgen en dat zij meer nodig hebben dan vertraagd onderwijs op de gewone lagere school.²⁵

In 1904 wordt door het toenmalige Franse Ministerie van Onderwijs een commissie ingesteld met de opdracht na te gaan welke maatregelen er genomen moeten worden om verstandelijk beperkte kinderen te laten profiteren van het onderwijs. Binet maakt deel uit van deze commissie. De uitkomst van dit onderzoek is dat er scholen voor speciaal onderwijs moeten worden opgericht en dat elk kind dat wordt verdacht van retardatie pedagogisch en medisch onderzocht moet worden. Dit, om vast te stellen of het kind ongeschikt is voor het volgen van gewoon basisonderwijs.²⁶

Om de intelligentie van deze kinderen te kunnen meten, stellen Binet en Simon in 1905 de Binet-Simon intelligentietest op (zie ook § 2.1.1).²⁷

Rond 1900 wordt in Nederland een stelsel van politieke partijen gevormd, dat een afspiegeling is van de belangrijkste maatschappelijke en godsdienstige tegenstellingen in de Nederlandse samenleving. Nederland is een parlementaire democratie met politieke partijen geworden. Een verzuiling of maatschappelijke vierdeling tekent zich af die mede is gebaseerd op sociale laag en godsdienst. Er ontstaat een protestants-christelijke, rooms-katholieke, socialistische en liberale zuil met ieder eigen politieke partijen, scholen, verenigingen, media en dergelijke. Burgerlijke standaarden bepalen de

21 Koster 1900, p. 5 en 50.

22 Koster 1900, p. 52.

23 Koster 1900, p. 57 en Foucault (1961) 1982, p. 11.

24 Bolkestein & Menkveld 1978, p. 14 en 22-23, Mackintosh 2011, p. 12 en Dodde 1993, p. 99-100.

25 Boekholt & de Booy 1987, p. 255, Dodde 1993, p. 115, Bolkestein & Menkveld 1978, p. 22-23 en Mackintosh 2011, p. 12.

26 Kraijer & Plas 2010, p. 126 en 127, Bolkestein & Menkveld 1978, p. 23, Mans 1998, p. 248 en Mackintosh 2011, p. 12.

27 Kraijer & Plas 2010, p. 127, Bolkestein & Menkveld 1978, p. 23 en Mans 1998, p. 248 en Duminy & St. Onderwijs Oriëntatie 1963, p. 79.

maatschappelijke waarden en normen, waaronder het “Doe maar gewoon” van de verzuilde samenleving.²⁸

Tot de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) wordt de Nederlandse politiek gedomineerd door de schoolstrijd, de uitbreiding van het kiesrecht en de sociale kwestie. Laatstgenoemde kwestie vormt een centraal maatschappelijk en politiek probleem dat leidt tot toenemend ingrijpen van de overheid, zeker na de Eerste Wereldoorlog. Hoewel Nederland in de Eerste Wereldoorlog neutraal blijft en hieraan niet daadwerkelijk deelneemt, heeft de oorlog wel een grote invloed op het land. Nationale gevoelens worden aangewakkerd en lang lopende politieke kwesties, zoals de schoolstrijd en de kiesrechtstrijd worden in 1917 beëindigd met de pacificatie.²⁹ De confessionelen verkrijgen hiermee de financiële gelijkstelling van het openbaar en het bijzonder onderwijs en de liberalen en de sociaaldemocraten het gewenste algemeen kiesrecht.³⁰

De internationale depressie van de jaren '30 van de 20^e eeuw treft Nederland hevig. Bijna 20% van de beroepsbevolking raakt in deze langdurige crisis werkloos. In Nederland en de rest van Europa doen zich in de eerste helft van de 20^e eeuw nog meer crises voor: de Duitse overheersing tijdens de Tweede Wereldoorlog van 1939 (in Nederland 1940) tot en met 1945, de machtsstrijd tussen het Oostblok en het Westen ofwel de Koude Oorlog van 1945 tot en met circa 1990 en voor Nederland het verlies van Nederlands-Indië in 1945. Na de Tweede Wereldoorlog treedt Nederland toe tot de Verenigde Naties en Europese en Atlantische allianties.³¹

Tot zover de politieke, economische, juridische en culturele ontwikkelingen die hebben geleid tot staatkundige vorming van Nederland.

In § 12.2 wordt ingegaan op de wetenschappelijke ontwikkelingen die als drijfveer dienen voor de maakbaarheid van mens en samenleving.

12.2 WETENSCHAP ALS DRIJFVEER VOOR MAAKBAARHEID

De vele wetenschappelijke ontwikkelingen en uitvindingen spelen een belangrijke rol tijdens de industriële revolutie. Er ontstaat een groot en sterk verbreid geloof in de macht van de (natuur)wetenschap.³² Daarentegen neemt het vertrouwen in het rationalisme af, omdat de natuur zich niet in harmonie maar juist in en door strijd lijkt te ontwikkelen zo blijkt ook uit Darwins evolutieer.³³ In de loop van de 19^e eeuw tot en met de Tweede

28 Blom & Lamberts 2003, p. 327, 333 en 336.

29 Blom & Lamberts 2003, p. 334, 340 en 349.

30 Boekholt & de Booy 1987, p. 150, Leune 2002, p. 20 en Blom & Lamberts 2003, p. 335 en 340.

31 Blom & Lamberts 2003, p. 314, 350-351 en 354.

32 Essen & Imelman 1999, p. 106.

33 Essen & Imelman 1999, p. 106 en Van Herwerden 1929, p. 119.

Wereldoorlog is in verschillende wetenschapsdisciplines sprake van een biologisch mensbeeld.³⁴ Vele biologen, artsen en sociologen houden zich bezig met erfelijkheidsleer en eugenetica (zie verder § 12.2.2).³⁵

In deze paragraaf wordt nader ingegaan op de ontwikkelingen in de statistiek (§ 12.2.1), biologie (§ 12.2.2), pedagogiek (§ 12.2.3) en psychologie (§ 12.2.4) en hoe deze wetenschappen mens en maatschappij benaderen.

12.2.1 Statistiek

Na de oprichting van de Burgerlijke Stand in 1811 komt begin 19^e eeuw de statistiek tot ontwikkeling. In 1848 wordt het Ministerie van Binnenlandse Zaken uitgebreid met een Bureau voor de Statistiek en vanaf 1849 wordt het bevolkingsaantal bijgehouden in de bevolkingsregisters.³⁶

De Belgische wiskundige, statisticus, astronoom en socioloog Quetelet (1796 – 1874) ontwikkelt op basis van de statistiek een deterministische maatschappijtheorie. Conform deze theorie duidt de statistische regelmaat van sociale verschijnselen, uitgedrukt in een normaalverdeling, op het bestaan van zogenoemde sociale wetten van de samenleving. Aan deze wetten zijn alle individuen onderworpen.³⁷ Zo verklaart Quetelet in 1844 dat een groot aantal biologische en sociale verschijnselen, zoals lichaamslengte, geboorte en zelfmoord, per leeftijdscategorie op dezelfde wijze over de bevolking is verdeeld als de normaalverdeling.³⁸ Deze curve representeert dan de distributie van menselijke eigenschappen over de bevolking. Quetelet redeneert conform de foutenwet in de astronomische wiskunde, wanneer hij betoogt dat ook in de sociale statistiek het gemiddelde van een reeks geobserveerde sociale verschijnselen de norm is en de spreiding van die verschijnselen fouten zijn. Menselijke variatie is derhalve een afwijking van het gemiddelde en dus het product van een fout. Elk land en elk ras heeft in deze redenering een gemiddelde mens, een objectief en meetbaar concept van een volk of een ras. Afwijkingen hierop worden veroorzaakt door bepaalde (on)gunstige maatschappelijke omstandigheden. De verbetering van de mensheid kan op basis hiervan op wetenschappelijke wijze worden aangepakt.³⁹

Quetelets denkbelden genieten grote bekendheid in Europa, mede als gevolg van internationale congressen vanaf 1853.⁴⁰ Zo is prins Albert, gemaal van koningin Victoria, voorzitter op het door zijn vroegere leermeester Quetelet georganiseerde Internationaal Statistisch Congres te Londen

34 Noordman 1989, p. 58.

35 Noordman 1989, p. 30.

36 Houwaart, *Medische statistiek* 1993, p. 22.

37 Houwaart, *Medische statistiek* 1993, p. 19.

38 Houwaart, *Medische statistiek* 1993, p. 31.

39 Houwaart, *Medische statistiek* 1993, p. 32.

40 Houwaart, *Medische statistiek* 1993, p. 32.

in 1860.⁴¹ Voor de later ontwikkelde alternatieve Duitse theorie is veel minder aandacht. Deze theorie stelt dat statistiek geen sociale wetten of causale structuren in de samenleving ontdekt, maar hoogstens enige regelmaat in sociale verschijnselen aantoonst.⁴²

Hygiënist zijn medici die met behulp van de statistiek streven naar hervorming van de gezondheidszorg en standaardisering van het volksgezondheidsonderzoek.⁴³ Zij ontwikkelen hiertoe een medische statistiek die bestaat uit populatiegegevens over sterfte, ziekten en doodsoorzaken en gegevens over spreiding en oorzaken van ziekten. Hiervoor moeten eerst ziekteomschrijvingen en doodsoorzaken worden gestandaardiseerd. Medische statistieken krijgen vanaf midden 19^e eeuw een vaste plaats in politieke en bureaucratische instellingen.⁴⁴

In aanvang zijn enkele fulltime hygiënist actief in Amsterdam, Den Haag, Utrecht en Groningen, te weten Penn, Israël, Egeling en Cohen.⁴⁵ Zij zijn onder de indruk van de theorie van Quetelet, waarin de mensheid op wetenschappelijke wijze kan worden verbeterd door de (on)gunstige maatschappelijke omstandigheden in kaart te brengen. Statistiek zou voormalige speculaties over de verbanden tussen ziekte en omgeving kunnen vervangen.⁴⁶ Hygiënist beschouwen het waken over de gezondheid van de maatschappij door een gezondheidspolitie als belangrijkste doel van de geneeskunde. Hiertoe bestuderen zij epidemieën en trachten zij de bevolking tot een gezondere leefwijze aan te zetten. Omdat hygiënist een relatie zien tussen gezondheidsvraagstukken en de sociale omgeving, richten zij zich op het verzamelen en ordenen van vele gegevens over de bevolking. De gezondheidstoestand wordt weergegeven in cijfers en tabellen en hierop worden statistische methoden toegepast.⁴⁷ De volksgezondheid komt hierdoor in het centrum van de politieke discussie te staan.⁴⁸ Zo is in 1851 een gezondheidspolitie actief, zo blijkt uit de Handelingen van de Tweede Kamer.⁴⁹ Hygiënist Egeling heeft van 1863 tot 1866 leiding gegeven aan de afdeling Medische Politie van het Ministerie van Binnenlandse Zaken.⁵⁰

41 Oudendijk 1947, p. 175.

42 Houwaart, *Medische statistiek* 1993, p. 19.

43 Houwaart, *Medische statistiek* 1993, p. 27.

44 Houwaart, *Hygiënisch denken en doen* 1993, p. 13 en Houwaart, *Medische statistiek* 1993, p. 20.

45 Houwaart, *Medische statistiek* 1993, p. 27 en Noordman 1989, p. 30.

46 Houwaart, *Medische statistiek* 1993, p. 34.

47 Noordman 1989, p. 30 en Houwaart, *Medische statistiek* 1993, p. 30 en Houwaart, *Professionalisering en staatsvorming* 1993, p. 84.

48 Houwaart, *Professionalisering en staatsvorming* 1993, p. 84.

49 *Handelingen II* 1850/51, 7 april 1851, p. 645.

50 Houwaart, *Medische statistiek* 1993, p. 27.

In de loop van de jaren '50 richten de hygiënisten zich fulltime op de preventie van epidemieën en het verbeteren van de openbare hygiëne.⁵¹ In 1860 bestaan de hygiënisten uit vele tientallen medici die verspreid over het land een groot deel van hun tijd aan kwesties als riolering, drinkwatervoorziening en volkshuisvesting besteden.⁵² Hierdoor ontstaat in de jaren 1850 tot 1880 een groot netwerk van sanitaire voorzieningen.⁵³

In de volgende paragraaf wordt ingegaan op biologie en de invloed die de statistiek heeft gehad op deze wetenschap.

12.2.2 Biologie

De statistische benadering werkt door in de biologie, bijvoorbeeld in de evolutie- of erfelijkheidsleer van Darwin en de wetten van Mendel. De kiemplasmatheorie benadrukt naast de erfelijkheid ook de invloed van de omgeving. Uit de combinatie van biologie en statistiek wordt een aanzet gegeven tot inschaling van intelligentie.

Darwins' evolutieleer wordt voor het eerst gepubliceerd in "Origin of Species", of "De oorsprong der Soorten" in 1859.⁵⁴ In 1860 verschijnt het in het Nederlands onder de titel "Het ontstaan der soorten van dieren en planten door middel van de natuurkeus, of het bewaard blijven van bevoorregte rassen in den strijd des levens"⁵⁵. In deze leer verklaart de Engelsman Darwin (1809-1882) waarom bepaalde soorten overleven in de strijd om het bestaan.⁵⁶ Darwin hanteert de twee basispremissen dat er variatie is onder de leden van een soort en dat de eigenschappen van ouders worden overgebracht op de nakomelingen in de volgende generatie, de erfelijkheid.⁵⁷

De evolutieleer geeft een impuls aan het denken over erfelijkheid of *nature* (zie § 3.1). Wetenschappers, voornamelijk biologen en artsen, zoeken daarop een verklaring voor de vorming van soorten.⁵⁸ Darwin geeft in 1859 aan dat hij het onderwerp mens niet wil behandelen, omdat het omringd is door vooroordelen. Desalniettemin onderkent hij in 1871 wetmatigheden in de kenmerken en eigenschappen in de verschillende geslachten van de mens.⁵⁹ Hiermee geeft hij de eerste aanzet tot de ontwikkelingspsychologie.⁶⁰

51 Houwaart, *Medische statistiek* 1993, p. 27 en Noordman 1989, p. 30.

52 Houwaart, *Medische statistiek* 1993, p. 27.

53 Houwaart, *Hygiënisch denken en doen* 1993, p. 17.

54 Essen & Imelman 1999, p. 106 en Van Herwerden 1929, p. 119.

55 Darwin 1860, p. III.

56 Hagedoorn-Vorstheuveel La Brand 1924, p. 401.

57 Mackintosh 2011, p. 7.

58 Hagedoorn-Vorstheuveel La Brand 1924, p. 401.

59 Van Herwerden 1929, p. 119.

60 Sanders-Woudstra 1976, p. 4.

In navolging van de evolutieleer van Darwin ontstaat het sociaal-darwinisme, een verzameling van stromingen op sociaal, economisch en staatkundig terrein. De ideeën van het sociaal-darwinisme zijn vooral door Spencer (1820 – 1903) ontwikkeld, een Engels bioloog, socioloog, filosoof en klassiek liberaal politicus. In deze leer wordt de evolutieleer toegepast op de maatschappij. Het centrale idee hierbij is, dat de maatschappelijke vooruitgang van individuen, naties of rassen te danken is aan de natuurlijke selectie, of de zogenoemde *survival of the fittest*.⁶¹ Het sociaal-darwinisme is in Nederland niet populair geworden. Protestanten en katholieken wijzen de ideeën van Darwin en derhalve ook het sociaal-darwinisme lange tijd principieel af. Alleen liberalen en socialisten staan niet in beginsel negatief tegenover Darwins leer.⁶²

Bioloog en onderzoeker De Vries (1848 – 1935) herontdekt samen met twee anderen in 1900 het werk van Mendel (1822-1884) en maakt dit wereldkundig. De monnik Mendel heeft in zijn kloostertuin in Oostenrijk sinds 1856 de wetmatigheid in de erfelijke factoren bij erwten onderzocht door kruisingsproeven te doen. Hij publiceert zijn werk in 1867, maar zijn bevindingen blijven in eerste instantie onopgemerkt.⁶³ De herontdekking van de “Wetten van Mendel” leidt tot een nieuwe experimentele periode in de erfelijkheidsleer.⁶⁴

In 1892 ontwikkelt de Duitse bioloog Weismann (1834-1914) een kiemplasma-theorie, waarmee het belang van erfelijkheid wordt benadrukt.⁶⁵ De kiem, of de bevruchte eicel, heeft verschillende ontplooiingskansen. De daadwerkelijke ontplooiing wordt ten dele bepaald door de omstandigheden of het milieu.⁶⁶ In de biologie wordt onderscheid gemaakt tussen het genotype en het fenotype. Met genotype wordt bedoeld op de genen van een individu, ofwel de kiemsamenstelling. Het fenotype geeft de eigenschappen van een individu aan, zoals het uiterlijk en dergelijke. Zo berust het verschil in uiterlijk en functie tussen bijenwerksters en -koninginnen niet op erfelijke factoren. De koningin wordt koningin door de soort en hoeveelheid voeding en haar huisvesting als larf.⁶⁷

Galton (1822-1911), een Engelse neef van Darwin, is geïnspireerd door de idee van de menselijke evolutie en natuurlijke selectie.⁶⁸ Hij signaleert dat vaak dezelfde familienamen voorkomen op de lijsten van Cambridge-studenten die voor de klassieke studie de besten van hun jaar zijn. Galton doet derhalve (statistisch) onderzoek naar de overerving van begaafdheid in

61 Noordman 1989, p. 25.

62 Noordman 1989, p. 27.

63 Noordman 1989, p. 23-24 en Van Herwerden 1929, p. 34-35.

64 Hagedoorn-Vorstheuvel La Brand 1924, p. 401.

65 Noordman 1989, p. 23.

66 Van Herwerden 1929, p. 388.

67 Hagedoorn-Vorstheuvel La Brand 1924, p. 409.

68 Noordman 1989, p. 25 en Mackintosh 2011, p. 7.

Engelse families. Dit leidt in 1869 tot het boek “Hereditary Genius”.⁶⁹ Uit het gegeven dat in bepaalde families steeds dezelfde goede dan wel slechte eigenschappen voorkomen, leidt hij af dat erfelijke aanleg, of *nature*, meer invloed heeft op het individu dan opvoeding en omgeving, of *nurture*.⁷⁰ Galton acht de mens hierdoor beïnvloedbaar en dus maakbaar. Van de erfelijke aanleg kan namelijk worden getracht het goede te bewaren en het slechte te doen uitsterven (zie ook § 12.3).⁷¹

Galton concludeert tevens op basis van zijn onderzoek, dat er een continuüm moet zijn van hoge naar lage intelligentie en onderneemt pogingen om mensen naar *ability* of algemene intelligentie in te schalen.⁷² In 1874 publiceert Galton een vervolgonderzoek onder de titel “English Men of Science” en in 1906 samen met Schuster onder de titel “Noteworthy Families”.⁷³

Galtons idee dat intellect kan worden beoordeeld door metingen van de scherpste van de zintuigen, reactietijd en dergelijke wordt uitgewerkt door MacKeen Cattell. In 1890 publiceert hij een lijst met 10 mentale tests.⁷⁴ Deze zijn ontworpen om individuele verschillen in mentale processen te meten, zoals de reactietijd, de beoordeling van tijdsintervallen. De relatie tussen Cattells tests en intelligentie is echter niet geheel duidelijk.⁷⁵

Op basis van onderzoeksresultaten van Galton ontstaat een geloof in de mogelijkheid om genetische vooruitgang van de mens te bevorderen en degeneratie te verminderen. Galton noemt dit *eugenetica*, de bevordering van de goede geboorten.⁷⁶ Zijn eugenetische kennis is gebaseerd op stamboomonderzoek. Galtons’ streven is om het goede van de erfelijke aanleg te bewaren en het slechte te doen uitsterven.⁷⁷ Hij is vooral geïnteresseerd in het bevorderen van het goede.⁷⁸ In 1883 publiceert Galton zijn “Inquiries into human faculty” waarin hij factoren onderzoekt die eigenschappen van de toekomstige geslachten verbeteren of verslechteren, zowel op lichamelijk als op geestelijk gebied. De term eugenetica verschijnt dan voor het eerst in de internationale literatuur.⁷⁹

Het biologisch mensbeeld werkt door in de pedagogiek. Dit wordt toegelicht in de volgende paragraaf.

69 Van Herwerden 1929, p. 281 en 286-287, Noordman 1989, p. 25 en Mackintosh 2011, p. 7.

70 Mackintosh 2011, p. 7, Mans 1998, p. 202, Hagedoorn-Vorstheuveel La Brand 1924, p. 447 en Van Herwerden 1929, p. 287.

71 Mans 1998, p. 202 en Hagedoorn-Vorstheuveel La Brand 1924, p. 447.

72 Mackintosh 2011, p. 6-7 en Kraijer & Plas 2010, p. 126.

73 Van Herwerden 1929, p. 287.

74 Kraijer & Plas 2010, p. 126, Mackintosh 2011, p. 10 en Noordman 1989, p. 83.

75 Mackintosh 2011, p. 10.

76 Noordman 1989, p. 9 en Van Herwerden 1929, p. 329.

77 Mans 1998 p. 202, Mackintosh 2011 p. 19, Hagedoorn-Vorstheuveel La Brand 1924, p. 447 en Van Herwerden 1929, p. 336.

78 Mackintosh 2011, p. 19.

79 Noordman 1989, p. 21, Mans 1998, p. 202 en Mackintosh 2011, p. 19.

12.2.3 Pedagogiek

De verlichting en vooral de rond 1800 dominant geworden romantiek drukken een belangrijke stempel op het beeld van mens, maatschappij, opvoeding en onderwijs.

In het volgende wordt ingegaan op de veranderde beelden van het kind (§ 12.2.3.1) en de kindertijd (§ 12.2.3.2). Vervolgens worden de gevolgen hiervan voor de inrichting van het onderwijs beschreven (§ 12.2.3.3). Ten slotte wordt de invloed van de pedagogiek op onderwijsvernieuwing weergegeven (§ 12.2.3.4).

12.2.3.1 Veranderend beeld van het kind

Onder invloed van de romantiek verandert het beeld van het kind. Blijheid en zorgeloosheid worden vereenzelvigd met het wezen van de jeugd. Dit blijkt ook uit de opening van Beets in zijn “Camera Obscura” uit 1839:

“Hoe zalig als de jongenskiel
Nog om de schouders glijdt!
Dan is het hemel in de ziel
En alles even blijd.”⁸⁰

Nieuwe overtuigingen leiden tot emancipatie van het kind en tot het benadrukken van de instinctieve, irrationele, spontane, ongeremde, creatieve en fantasievolle kanten van het kind. De jeugd wordt symbool voor vernieuwing en vooruitgang. Opvoeding en onderwijs worden steeds belangrijker voor zowel de ouders als de overheid.⁸¹

Aangezien men eerst van mening was dat het kind van nature slecht was en dat het karakter van het kind reeds bij de geboorte vastlag, voelden ouders zich slechts verantwoordelijk voor het fysieke opgroeien van hun kinderen. Maar nu men het kind als van nature goed en bovendien als een *tabula rasa* beschouwt, besteden ouders meer aandacht aan de immateriële kanten van de opvoeding.⁸² Voor een gelukkige en harmonische volwassenheid wordt een blijde en zorgeloze jeugd als voorwaarde gezien, waarin kinderen moeten rijpen in een gemeenschap van leeftijdgenoten: de *natuurlijke pedagogiek* wordt kenmerkend voor deze tijd.⁸³

80 Dasberg 1984, p. 17-18 en 24.

81 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 27 en 58, Essen & Imelman 1999, p. 107 en Dekker 1995, p. 11.

82 Dekker 1995, p. 21.

83 Dasberg 1984, p. 18, 20 en 24 en Depaepe 1998, p. 20.

Het empirisme en het rationalisme werken door in de pedagogische methoden. Zo hanteert de Duitse onderwijshervormer Ratke (1571-1635) het adagium "*omnia iuxta methodum naturae*": alles volgens de methode van de natuur, de empirische methode. Deze natuurlijke methode wordt een opvallend kenmerk van de 17^e en 18^e-eeuwse pedagogiek.⁸⁴

Conform de natuurlijke methode wil men het kind zo lang mogelijk laten opgroeien in een miniatuurwereld zonder gevaren. Een blijde en zorgeloze jeugd geldt als waarborg voor een gelukkige en harmonische volwassenheid. Het kind wordt grootgebracht door het klein te houden. In de meeste provincies van de Republiek worden kinderen eerst op 25-jarige leeftijd meerderjarig. Kinderen en jeugdigen dienen een periode te rijpen in een gemeenschap van leeftijdgenoten die zich in dezelfde ontwikkelingsfase bevinden.⁸⁵

In het volgende wordt ingegaan op de invloed die het veranderde beeld van het kind heeft gehad op het beeld van de kindertijd.

12.2.3.2 Wijzigingen in het beeld van de kindertijd

De kindertijd wordt, in overeenstemming met het biologisch mensbeeld, gezien als de periode van groei en vormbaarheid die nodig is om van het kind een mens te maken. De ontwikkelingssnelheid van dieren wordt vergeleken met die van mensen: hoe ontwikkelder een zoogdier is en hoe complexer zijn omgeving, hoe meer tijd het nodig heeft om een onafhankelijk leven te kunnen leiden. Bovendien veronderstelt men dat de rijpheid nog meer vertraagd wordt op het moment dat de intelligentie zich gaat ontplooiën. Voor een kind wordt derhalve een zeer lange rijpingsperiode nodig geacht. De eerste zes levensjaren wordt het kind als hulpeloos gezien. En na enkele fysieke en psychische verstoringen op zes- of zevenjarige leeftijd, maakt het kind een periode van groei en vormbaarheid door. Rond 14 jaar komt het kind in de puberteit waarna de derde rijpingsperiode aanvangt. Pas daarna kan het kind omgaan met de complexe omgeving van het moderne leven.⁸⁶

Ellis benadrukt in 1894 in het boek "Man and Woman" het belang van de lange rijpingsperiode: "'Among primitive races in all parts of the world, the children at an early age are very precocious in intelligence; " and again, "the lower the race, the more marked is this precocity and its arrest at puberty."'"⁸⁷

84 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 27.

85 Dasberg 1984, p. 17-18 en 24, Depaepe 1998, p. 20 en Dekker 1995, p. 18.

86 Terman, *AJP* 1905/16, p. 149-151.

87 Terman, *AJP* 1905/16, p. 151.

De lange rijpingsperiode wordt niet door iedereen gewaardeerd. Verlichte leerkrachten in de westerse samenleving betreuren, evenals Descartes, de lange jaren van de kindertijd “as a desert waste, to be crossed for the sake of what lies beyond, but in itself barren and worthless.”⁸⁸ Deze leerkrachten beschouwen de kindertijd als een noodzakelijk kwaad en streven ernaar de kinderen zo snel mogelijk te leren wat volwassenen zouden moeten weten, kunnen en voelen. De pedagogische wetenschap bekritiseert de verlichte scholen, omdat volgens de pedagogen scholen juist hun bestaansrecht ontleenen aan de verlenging van de leertijd.⁸⁹ Pedagogoog en psycholoog Hall merkt hierover op:

“Instead of trying to find out what is indigenous to the human soul and how we could best build upon this, we rather consider it a blank page upon which to inscribe adult “proper conclusions.” Forgetting that the child’s thinking can only be spontaneous, flitting, and illogical, we try to force it into the paths of formality and logical order.”⁹⁰

Het veranderde beeld van de kindertijd heeft gevolgen voor de inrichting van het onderwijs.

12.2.3.3 *Natuurlijke pedagogiek in het onderwijs*

In deze tijd wordt *nurture* belangrijker geacht dan *nature*, omdat men inziet dat het kind een zeer lange rijpingsperiode nodig heeft om zich ten volle te kunnen ontwikkelen. Om dit te realiseren wordt de leertijd verlengd. Het onderwijs vormt het middel om de kinderen zo volledig mogelijk te laten rijpen.⁹¹ Vanuit dit natuur-pedagogisch perspectief ontwikkelen onderwijzers en wetenschappers, zoals filosofen, pedagogen, psychologen en medici waaronder psychiaters, nieuwe of vernieuwde natuur-pedagogische ideeën. Zij willen een minder centrale plaats voor de leerstof en streven naar een individuele en brede ontwikkeling van het kind.⁹²

88 Terman, *AJP* 1905/16, p. 153.

89 Terman, *AJP* 1905/16, p. 153.

90 Terman, *AJP* 1905/16, p. 154.

91 Terman, *AJP* 1905/16, p. 152.

92 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 602.

Uit onderzoek van Terman in 1905 blijkt, dat de 17^e en 18^e-eeuwse natuurpedagogen Comenius, Fröbel en Rousseau de zeer lange rijpingsperiode eveneens en vooral voor vroegrijpe kinderen van belang achten:

Comenius:

"In some children the natural capacities would fly before the sixth, fifth, or even the fourth year; and yet it will be beneficial rather to restrain than permit this. By acting otherwise, the parents who, on rare occasions, have a Doctor of Philosophy before the time, will often have a Bachelor of Arts and oftener a Fool. The vine, at first luxuriating too much and sending forth clusters thickly, will no doubt, grow to a great height, but its root will be deprived of vigor and nothing will be durable."⁹³

Fröbel:

"If parents were to consider the fact that the vigorous and complete development and cultivation of each successive stage depends on the vigorous, complete, and characteristic development of each and all preceding stages of life! [...] To see and respect in the child and the boy the germ and promise of the coming youth and man is very different from asking the child or boy to show himself a youth or man; to feel, to think, and to conduct himself as a youth or a man."⁹⁴

Rousseau wordt door Terman als volgt geciteerd:

"The most important rule is to lose time, not to gain it." "Every age and every station in life has a perfection, a maturity, all its own. We often hear of a full grown man; in contemplating a full grown child we shall find more novelty and perhaps no less pleasure." "A virtue prematurely taught sows the seed of a future vice."⁹⁵

In 1904 wordt op het Congres voor Kinderbescherming gewaarschuwd voor "hypertrofie van het intellect" en voor een verstoring van de harmonie tussen het "verstands- en gemoedsleven".⁹⁶ Hieruit spreekt een dominantie van de Victoriaanse waarden en normen (zie § 12.1). Het intellect is niet het belangrijkste van de mens en de ontwikkeling hiervan wordt niet gezien als waarborg voor de goede ontwikkeling van de geest. Tijdens dit congres wordt opgemerkt dat de school de eerezucht van het kind "op bedenkelijke wijze" prikkelt.⁹⁷

De toegenomen aandacht voor de opvoeding van het kind en het onderwijs, leidt tot onderwijsvernieuwingen.

93 Terman, *AJP* 1905/16, p. 152.

94 Terman, *AJP* 1905/16, p. 152.

95 Terman, *AJP* 1905/16, p. 152.

96 Sanders-Woudstra 1976, p. 7.

97 Sanders-Woudstra 1976, p. 7.

12.2.3.4 Involed van de pedagogiek op de onderwijsvernieuwing

Overheid en onderwijs worden zich bewust van de mogelijke bijdrage van de wetenschap aan de verbetering van het onderwijs.⁹⁸ Eind 19^e eeuw ontwikkelen vooral leerkrachten van openbare scholen initiatieven om het onderwijs te vernieuwen. Zij willen het beter laten aansluiten bij de behoeften en aard van de leerlingen. Zo ontwikkelt leerkracht Ligthart (1859-1916) die de 19^e-eeuwse scholen als zit-luisterscholen typeert, onderwijsmethoden voor scholen waar kinderen veel zelf ondernemen. Samen met collega-onderwijzer Scheepstra (1859-1913) schrijft hij begin 20^e eeuw de serie leesboekjes “Ot en Sien”. Leerkracht Hoogeveen (1863-1941) ontwikkelt in 1905 de taal-leesmethode “Aap-noot-mies”. Onderwijsvernieuwers benadrukken de samenhang tussen de verschillende schoolvakken en het belang van het koppelen van het onderwijs aan de interesse van de leerling. Onderwijs dient uit te dagen tot zelfwerkzaamheid.⁹⁹ Er is kritiek op de saaie en nutteloze oefeningen die leerlingen moeten uitvoeren omdat de lesstof is ingedeeld in Herbarts leertrappen (zie kader). Hierbij wordt geen rekening gehouden met de verschillen tussen leerlingen en met hun verschillende leefwerelden en ervaringen.¹⁰⁰

Pedagoog Gunning (1859-1951) merkt rond 1900 op:

“En als het kind nu blijkt het wél te kunnen en uit zich zelf al te doen? Wel, dan moet zoo’n ondeugend kind, dat zich verstout onze methodische regels te schande te maken, natuurlijk binnen de perken teruggebracht worden; terug zal hij en splitsen zal hij, [...]. Wat zouden onze onderwijzers, en vooral onze onderwijzeressen in de laagste klassen, ander ook moeten beginnen? Ze zouden geen raad weten met hun tijd!”¹⁰¹

Hierbij moet worden opgemerkt dat er een groot verschil is tussen de door Herbart ontwikkelde voorstellingspsychologie, waarvan de kern is dat een pedagoog aansluit bij de bestaande kennis van een leerling, en de uitwerking hiervan in de praktijk door zijn volgelingen de zogenoemde herbartianen.¹⁰²

98 Essen & Imelman 1999, p. 121.

99 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 609 tot en met 612.

100 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 614.

101 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 614.

102 Essen & Imelman 1999, p. 122.

Herbart (1776 – 1841) is een van de eerste academische Duitse pedagogen en baseert zijn pedagogiek op een wetenschappelijke grondslag. Hij ontwikkelt een pedagogisch concept dat tot in de 20^e eeuw grote invloed uitoefent op de westerse onderwijspraktijk.¹⁰³

Herbart faseert het proces van kennisverwerving in vier stadia, leertrappen genoemd. Deze omvatten: duidelijkheid ten aanzien van het te leren begrip, associatie, verkrijgen van systematische samenhang en toepassing van de inzichten.¹⁰⁴

Vanaf eind 19^e eeuw tot de jaren '30 van de 20^e eeuw worden op basis van de natuurlijke pedagogiek steeds meer nieuwe onderwijsmethodes ontwikkeld en experimenten uitgevoerd door individuele personen. Later worden deze vernieuwers reformpedagogen genoemd en de vernieuwingsbeweging, Reformpedagogiek of Nieuwe Schoolbeweging.¹⁰⁵ De Reformpedagogiek verzet zich tegen het massale en methodische starre volksonderwijs van de 19^e-eeuwse westerse samenleving en richt zich op vernieuwing van het onderwijs. De Reformpedagogiek ziet het kind als een wezen, met een individuele aanleg en een drang tot bewegen en exploreren.¹⁰⁶ Het begrip individuele ontwikkeling speelt een centrale rol, maar tegelijkertijd is de groep of gemeenschap belangrijk. Samenwerken is in een reformschool van groot belang.¹⁰⁷

Representant van de Reformpedagogiek is de Italiaanse, en later in Nederland woonachtige, arts en onderwijsvernieuwer Montessori (1870-1952). Zij houdt zich eind 19e eeuw bezig met het opvoeden en het verzorgen van onderwijs voor verstandelijk gehandicapte kinderen. Zij gebruikt hiervoor de methoden van Séquin (1812-1880). Op basis hiervan ontwikkelt zij een pedagogische onderwijsmethode voor het 'normale' kind, de Montessorimethode. Deze methode berust op de gedachte dat een kind zichzelf kan ontwikkelen als het in de juiste omgeving wordt geplaatst en als de opvoeder rekening houdt met de specifieke interesses en behoeftes van het individuele kind.¹⁰⁸ Deze principes zijn in een andere vorm terug te vinden in de Duitse antroposofische Vrije School van de filosoof en pedagoog Steiner in 1919, de Jenaplanschool van de Duitse pedagoog Petersen in 1924 en het Dalton-onderwijs van de Amerikaanse onderwijzeres Parkhurst in de jaren '20.

103 Essen & Imelman 1999, p. 41 en Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 64 en 67.

104 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 67.

105 Bolkestein & Menkveld 1978, p. 17, Essen & Imelman 1999, p. 104 en Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 602.

106 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 72, 602 en 613-614.

107 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 74 en Essen & Imelman 1999, p. 108.

108 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 74-75 en 617, Essen & Imelman 1999, p. 108, Bolkestein & Menkveld 1978, p. 17 en Kirkels 2008, p. 47.

Ook zijn kenmerken hiervan terug te vinden in de Werkplaats Kindergemeenschap in Bilthoven van de Nederlandse vernieuwer Boeke in de jaren '20.¹⁰⁹

In Nederland is tot 1945 onder meer door de verzuiling slechts een beperkt aantal vernieuwingsscholen opgezet. De zuilen zijn meer bezig met het oprichten van eigen al dan niet confessionele scholen, opleidingen, cursussen, tijdschriften en congressen dan met onderwijsvernieuwing.¹¹⁰

De pedagogiek en de psychologie delen een gemeenschappelijk aandachtsgebied: de ontwikkeling van het kind. In de volgende paragraaf komen de ontwikkelingen in de psychologie aan bod.

12.2.4 Psychologie

Rond de tweede helft van de 19^e eeuw, doet de psychologie als wetenschappelijke discipline haar intrede.¹¹¹ In Frankrijk en Duitsland worden de eerste aanzetten voor de kinder- en ontwikkelingspsychologie gegeven. Door directe observatie van (eigen) kinderen wordt de persoonlijkheidsontwikkeling gadeslagen. Zo beschrijft Darwin de evolutie van de intelligentie en Taine en Löbisch in 1854 de ontwikkeling van taal en spraak van hun eigen kinderen.¹¹²

Als gevolg van de dominante romantische overtuiging dat de kindertijd de oorsprong is van het volwassen leven, worden mensen met afwijkend gedrag steeds meer als slachtoffer van hun jeugd beschouwd. Deze zienswijze neemt tot in de 20^e eeuw in belang toe.¹¹³

Daarbij komt dat veel onderzoekers, waaronder Galton en Terman, aandacht vragen voor het verband tussen vroegrijpheid, overprikkeling en krankzinnigheid. Een verband dat mede onder invloed van de Victoriaanse waarden en normen wordt gelegd.

In het volgende wordt ingegaan op de geconstateerde relatie tussen vroegrijpheid, overprikkeling en krankzinnigheid (§ 12.2.4.1). Vervolgens wordt de ontstaansgeschiedenis van de intelligentietests beschreven (§ 12.2.4.2). Ten slotte wordt ingegaan op het begin van het omvattend longitudinaal psychologisch onderzoek dat Terman begin 20^e eeuw is gestart naar de ontwikkeling van vroegrijpe of zmal-kinderen (§ 12.2.4.3).

109 Kirkels 2008, p. 47 en Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 74-75 en 617.

110 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 621.

111 Essen & Imelman 1999, p. 108.

112 Sanders-Woudstra 1976, p. 4.

113 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 58-59.

12.2.4.1 *Relatie vroegrijpheid, overprikkeling en krankzinnigheid*

Vroegrijpheid wordt in 1905 door Terman (zie ook § 2.2.1) beschreven als een in principe neutraal begrip dat aanduidt dat de ontwikkeling van een organisme sneller verloopt dan een veronderstelde norm. De in het algemeen spraakgebruik gehanteerde termen normale en abnormale ontwikkeling refereren volgens Terman aan de instinctieve angst van mensen om anders te zijn dan de medemens. Tevens appelleren deze termen aan de neiging om een afwijkende kwaliteit of afwijkend karakter af te keuren of te veroordelen. Kinderen met een ongewoon snelle ontwikkeling worden soms zelfs monsters genoemd.¹¹⁴

Het begrip *vroegrijpheid* bij mensen kan betrekking hebben op verschillende soorten ongelijkheden. Terman onderscheidt ten eerste rasvroegrijpheid, waarbij kinderen van het ene ras sneller rijp zijn dan die van het andere ras. Ten tweede noemt hij individuele vroegrijpheid waarbij het ene kind sneller rijp is dan het andere van hetzelfde ras. En ten derde vermeldt hij als totaal andere categorie de onnatuurlijke, niet-aangeboren vroegrijpheid of voortijdige rijpheid, waarbij een kind sneller rijp is door inmenging van buitenaf, door een gedwongen of opgedrongen cultuur. Dit vindt bijvoorbeeld plaats wanneer een kind activiteiten van een adolescent worden opgedrongen en een adolescent activiteiten van een volwassene.¹¹⁵

In het volgende wordt eerst ingegaan op de relatie die in de literatuur wordt gelegd tussen onnatuurlijke vroegrijpheid en krankzinnigheid. Vervolgens wordt ingegaan op de resultaten van de toegepaste genezingsmethode, te weten de zeer lange rijpingsperiode.

Relatie tussen onnatuurlijke vroegrijpheid en krankzinnigheid

In navolging van Galton bestuderen verschillende onderzoekers het verband tussen genieën die veelal vroegrijp waren in hun kindertijd, en nerveuze instabiliteit.¹¹⁶

Van Koetsveld (1807-1893) maakt in 1857 onderscheid tussen de natuurlijke of geboren krankzinnige en de simpele of de idioot, een kind met een beperkte verstandelijke ontwikkeling. De verschijnselen van het natuurlijk krankzinnige kind zouden meer overeenkomen “met hetgeen men eigenlijk gek, en vooral stapelgek noemt”. Deze krankzinnige kinderen worden “overprikkelde idioten” genoemd, omdat “hunne betrekking tot de buitenwereld altijd een zekere koortsachtige spanning is, die hen ook niet zelden, in tegenstelling tot onze gewone idioten, in hevigen hartstocht doet ontsteken.”¹¹⁷

114 Terman, *AJP* 1905/16, p. 145 en 147.

115 Terman, *AJP* 1905/16, p. 146-147.

116 Kett, *AJS* 1978/84, p. 184.

117 Sanders-Woudstra 1976, p. 4.

Preyer (1841-1897) constateert eind 19^e eeuw op basis van onderzoek dat ieder kind een genetisch bepaald ontwikkelingsprogramma doorloopt dat op somatisch en mentaal gebied individueel varieert. Bij een verstoring van de mentale ontwikkeling, wordt gesproken over psychopathie, dat wil zeggen "morele krankzinnigheid of morele idiotie". Zo wordt een psychose, of delier, op kinderleeftijd veroorzaakt door erfelijkheid, degeneratie, overmatige masturbatie, hersenaandoeningen en zwakzinnigheid. De wils- en gewetensontwikkeling van een kind wordt daarentegen afhankelijk geacht van de opvoeding. De natuurlijke neigingen van het kind kunnen door opvoeding en het bieden van een voorbeeld ten goede ombuigen of versterkt worden in het kwade. Dit beeld van de ontwikkeling van een kind blijft zeker tot in de 20^e eeuw onveranderd.¹¹⁸

In 1888 publiceert Lombroso zijn vijfde editie van het boek "L'Uomo di Genio", in 1889 vertaald in het Frans en in 1891 vertaald in het Engels: "The Man of Genius".¹¹⁹ In dit werk tracht Lombroso aan te tonen dat krankzinnigheid nauw verwant is met genialiteit.¹²⁰ Hij vergelijkt de vroegrijpheid van het genie met de vroegrijpheid van de moreel gestoorde en die van de wilde. Tevens geeft Lombroso aan dat genialen in hun kindertijd minder dan gemiddeld intelligent zijn.¹²¹ In "The Insanity of Genius", uit 1895, claimt Nisbet deze zelfde theorie te bewijzen.¹²²

Galton publiceert in 1892 de tweede druk van zijn boek "Hereditary Genius".¹²³ In het inleidend hoofdstuk van deze druk merkt hij op dat hij niet de gegevens en de conclusies van Lombroso en anderen volledig kan onderschrijven. Wel geeft hij aan dat er veel bewijzen zijn dat er een pijnlijk nauwe relatie is tussen genialiteit en krankzinnigheid: "and I must add that my own later observations have tended in the same direction, for I have been surprised at finding how often insanity, or idiocy, has appeared among the near relations of exceptionally able men."¹²⁴

Lombroso schrijft in 1905: "Another character common to genius and to insanity, especially moral insanity, is precocity."¹²⁵

Mannheimer geeft in 1899 in zijn boek "Troubles mentaux de l'enfante" aan dat naast erfelijke en organische factoren ook psychologische factoren en milieu- en sociale invloeden kunnen leiden tot gedragsproblemen. Het

118 Sanders-Woudstra 1976, p. 5-6 en 11.

119 Lombroso (1888) 1891, *Part II – Reviews. L'Uomo di Genio*, *BJPsych* 1890/36, p. 551 en *Reviews. The Man of Genius*, *BJPsych* 1892/38, p. 132.

120 *Part II – Reviews. L'Uomo di Genio*, *BJPsych* 1890/36, p. 551-552 en 554 en Barbe & Renzulli 1981, p. 1.

121 *Part II – Reviews. L'Uomo di Genio*, *BJPsych* 1890/36, p. 552.

122 Barbe & Renzulli 1981, p. 1.

123 Galton 1892.

124 *Part II – Reviews. Hereditary Genius*, *BJPsych* 1893/39, p. 413.

125 Kett, *AJS* 1978/84, p. 185.

schoolmilieu wordt daarbij genoemd als mogelijke oorzaak van intellectuele overbelasting.¹²⁶

Begin 20^e eeuw ontwikkelt Freud (1856-1939) de psychoanalyse, een theorie over de persoonlijkheid die lichamelijke klachten verklaart door oorzaken te zoeken in de psyche. Freud onderkent in deze theorie infantiele sexualiteit, het bestaan van het onbewuste en het doorwerken van onbewust verdrongen conflicten.¹²⁷ Freud acht de belevingen in de jeugd, en in het bijzonder de seksuele belevingen, cruciaal voor de geestelijke groei van een persoonlijkheid en vooral voor de eventueel ontstane ziekelijke kenmerken daarvan.¹²⁸

Hall (1844-1924), psycholoog, pedagoog en in 1878 als eerste Amerikaan gepromoveerd op een psychologisch onderwerp, heeft een pioniersrol vervuld in de ontwikkeling van de psychologie als wetenschappelijke discipline. Hij is oprichter van de "American Journal of Psychology" in 1887 en medeoprichter van de van de "American Psychological Association" in 1892. Van 1889 tot 1920 is hij president van de Clark University en tevens hoogleraar psychologie. In zijn psychologie zijn de invloeden merkbaar van zijn tijdgenoten Darwin en Freud.¹²⁹

In het kader van zijn promotieonderzoek "Genius and Stupidity: A Study of Some of the Intellectual Processes of Seven 'Bright' and Seven 'Stupid' Boys"¹³⁰ (§ 2.2.1) onderzoekt Terman, als onderzoeker van de Clark University, in 1904 de 19^e-eeuwse literatuur in Amerika, Groot-Brittannië, Duitsland en Frankrijk over vroegrijpheid en voortijdige rijpheid. Hij publiceert hierover in 1905 het artikel "A Study in Precocity and Prematuration" in "The American Journal of Psychology".¹³¹

Uit de door Terman in 1904 onderzochte literatuur komt een wijdverbreid zeer negatief beeld van vroegrijpe of zmal-kinderen naar voren. Zij zouden in hun volwassen leven opbranden en afwijkend of wellicht gek worden. Men beschouwt hen als fysieke zwakkelingen en sociale mislukkelingen.¹³²

Hall geeft aan dat deze kinderen opbranden, doordat de ratio van het kind wordt benadrukt ten koste van de kinderlijke intuïtie.¹³³

126 Sanders-Woudstra 1976, p. 6.

127 Sanders-Woudstra 1976, p. 6-7.

128 Schulte 1939, p. 169.

129 <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/252641/G-Stanley-Hall>, laatst geraadpleegd: 20 okt. 2016.

130 Terman 1905.

131 Terman, *AJP* 1905/16, p. 145 en 183 en McNemar & Merrill 1942, p. 5.

132 Terman & Oden 1948, p. 2 en Barbe & Renzulli 1981, p. 2.

133 Terman, *AJP* 1905/16, p. 154.

Hall ontmoedigt actief inspanningen om vroegrijpheid te stimuleren. Als president van de Clark University verheft hij het axioma *Vroeg rijp, vroeg rot* tot een wetenschappelijke doctrine.¹³⁴

Vroegrijpe kinderen worden beschouwd als biologisch normaal-ontwikkelde kinderen die zich door een opgedrongen cultuur volwassen vaardigheden en maniertjes hebben eigen gemaakt en volwassen emoties vertonen. Kinderen worden blootgesteld aan een te snelle intellectuele of sociale ontwikkeling door moderne omstandigheden als de industriële evolutie en in het bijzonder het onderwijs. Vooral de ouders en de stadscultuur dragen bij aan de overstimulering van de kinderen. Dit wordt mede als schadelijk beschouwd, omdat tijdens de Victoriaanse periode het menselijk organisme wordt beschouwd als een gesloten energiesysteem waarin overstimulering van het ene vermogen of talent de levenskracht van het andere vermindert. Derhalve zijn Hall cum suis expliciet negatief over vroegrijpheid en over inspanningen om de ontwikkeling van vroegrijpe kinderen te stimuleren. Deze inspanningen verstoren namelijk het morele evenwicht en de sociale harmonie. Bij begaafde nerveuze kinderen zou de puberteit zeer plotseeling en met bijna overweldigende intensiteit toeslaan, waardoor het kind verderfelijke wegen inslaat, lang voordat het zich bewust is van morele of intellectuele grenzen. Een vroegrijpe mentale ontwikkeling wordt derhalve beschouwd als een belangrijke oorzaak van masturbatie die, vanuit Victoriaans perspectief, weer leidt tot krankzinnigheid. Derhalve associeert Hall vroegrijpe kinderen met seksualiteit, het moderne leven, nerveuze gevoeligheid, krankzinnigheid en debiliteit.¹³⁵

Primair doel van het onderwijs dient derhalve het uitstellen van de mentale rijpheid te zijn.¹³⁶

Terman concludeert in 1905 dat tot tenminste het tiende levensjaar de bezigheden dienen te bestaan uit zo weinig mogelijk mentale activiteit en zo veel mogelijk lichamelijke activiteit.¹³⁷

Wanneer de rijping niet wordt uitgesteld, dan leidt dat tot morbiditeit, nervositeit, onbalans, extreme religiositeit, cynisme, criminaliteit, slechte vormen van seksualiteit of suicide.¹³⁸

134 Kett, *AJS* 1978/84, p. 183-184.

135 Kett, *AJS* 1978/84, p. 184-185 en Terman, *AJP* 1905/16, p. 162 en 171.

136 Terman, *AJP* 1905/16, p. 182.

137 Terman, *AJP* 1905/16, p. 182.

138 Terman, *AJP* 1905/16, p. 182.

In het volgende worden de resultaten beschreven van de toegepaste genezingsmethode op vroegrijpe kinderen, te weten de zeer lange rijpingsperiode.

Resultaten van de zeer lange rijpingsperiode

Uit nadere beschouwing van onderzoeken van psychiaters blijkt dat vele vroegrijpe kinderen gebukt gaan onder psychische stoornissen, ondanks het uitstel van de mentale rijpheid door een verlengde schooltijd.

Zo ontdekt Janet (1859-1947) dat individuen met psychastenie of zielzwakte, waarbij sprake is van een stoornis in de realiteitszin en vermindering van psychische energie, opvallend intelligent zijn en goed kunnen spreken. Zij zijn nerveus, prikkelbaar en bang voor inspanning. Door intellectuele vermoeidheid worden zij apathisch en pessimistisch.¹³⁹

Overbelasting en chronische vermoeidheid lijken een aanleiding te vormen om erfelijke defecten aan het zenuwstelsel naar voren te brengen. Verschillende psychiaters als Christian en Morel, vermoeden dat chronische vermoeidheid een belangrijk element is in het veroorzaken van psychische stoornissen, waaronder dementia praecox. Zij geven tevens aan dat een opvallend deel van hun patiënten ongewoon slim zijn. Monroe heeft een groot onderzoek verricht onder schoolkinderen naar chorea, een neurologisch symptoom bestaand uit plotselinge, snelle en ongerichte bewegingen vooral in het gelaat of de ledematen. Hij concludeert dat het vaak het resultaat is van voortijdige versnelling in de schooljaren, overbelasting, en zorgen over schooltaken. In 1902 toont Sjeko aan dat overbelasting op school een rol speelt in veel gevallen van verkregen neurasthenie of zenuwzwakte, een neurotische stress-gebonden stoornis. Het gevaar hiervan is vooral groot bij vroegrijpe kinderen. Hun intellectuele en morele spanning komt vooral in de puberteit tot uiting en deze persoon kan overgaan in een staat van neurasthenie. Ook Bouveret, Scholz en Cernej menen dat vroegrijpheid is gerelateerd aan psychische stoornissen. In 1902 nog geeft Cernej aan dat vroegrijpheid gewoonlijk pathologisch is en dat vroege instructie het ergste is dat voor hen kan worden gedaan, omdat zij juist het grootste gevaar lopen op overbelasting.¹⁴⁰

Nerveusheid en vroegrijpheid worden vaak als elkaars metgezel gezien. Overstimulatie van het vroegrijpe kind zal in veel gevallen ervoor zorgen dat het aan een ziekte bezwijkt. Om hieraan te ontsnappen, kan een vroegrijp kind vervallen tot neurasthenie of stompzinigheid.¹⁴¹

139 Terman, *AJP* 1905/16, p. 155.

140 Terman, *AJP* 1905/16, p. 157.

141 Terman, *AJP* 1905/16, p. 158.

Uit onderzoek van Hrdlicka blijkt dat:

“Teachers of mixed schools in the Northern States are continually surprised at the rapid school progress made by the negro child for the first few years, in many cases even outdoing his white competitors. But before long the tide turns and the negro child relapses into a state of chronic stupidity, while the white child pushes on to heights the former will never see.”¹⁴²

“With the lengthening of the period of infancy there is a concomitant increase of brain surface. These elements are each favorable to the other.”¹⁴³

De in de tweede helft van de 19^e eeuw toegenomen aantal suïcides onder jeugdigen beschouwt men als een sterke aanklacht tegen de vroegrijpe effecten van het moderne onderwijs. Zo zou in Frankrijk de zelfmoord onder minderjarigen van 1874 tot 1878 en van 1881 tot 1895 met 50% zijn gestegen. En in Saxony zouden van 1870 tot 1875 24 jongens en 2 meisjes zelfmoord hebben gepleegd en van 1875 tot 1880 50 jongens en 10 meisjes.¹⁴⁴

Begin 20^e eeuw worden ook in Nederland de psychiatrische problemen van kinderen geweten aan een verstoring van de eenheid van het menselijk organisme, naast erfelijkheid, aangeboren aandoeningen of de gevolgen van alcoholmisbruik. Uitgangspunt daarbij is dat een overmatige prikkeling van het intellect de harmonie tussen het “verstands- en gemoedsleven” verstoort.¹⁴⁵

Uit het voorgaande blijkt dat vele vroegrijpe kinderen kampen met psychische en psychiatrische stoornissen, ondanks het uitstel van de mentale rijpheid door een verlengde schooltijd. Op basis van de huidige kennis zou de vraag kunnen worden opgeworpen of deze kinderen soms dankzij de verlengde schooltijd kampen met de psychische en psychiatrische stoornissen.

In het volgende wordt de ontstaansgeschiedenis van de intelligentietests beschreven.

12.2.4.2 Ontwikkeling intelligentietests

Door de invoering van de leerplicht in 1900 is er behoefte ontstaan aan een instrument om de intelligentie van schoolgaande kinderen in te kunnen schalen. Binet en Simon hebben daarop in 1905 een test opgesteld om de intelligentie te kunnen meten van kinderen met een mogelijke vorm van retardatie. De test en de instructie worden als een spel gebracht, bijvoor-

142 Terman, *AJP* 1905/16, p. 151.

143 Terman, *AJP* 1905/16, p. 151.

144 Terman, *AJP* 1905/16, p. 161-162.

145 Sanders-Woudstra 1976, p. 7.

beeld: "Ik heb drie broers: Kees, Pieter en ik". De verwachting is dat het kind dan aangeeft dat het twee in plaats van drie broers zijn. Het kind wordt ook steeds aangemoedigd. Deze test bestaat uit 30 hiërarchisch geordende vragen en opdrachten op het gebied van psychische functies, zoals geheugen en begrips- en oordeelsvermogen, die worden samengevat als de verstandelijke vermogens van een individu. Een kind dat niet meer dan zes opgaven behaalt wordt omschreven als idioot en bij niet meer dan vijftien opgaven als imbeciel (zie ook § 2.1.1).¹⁴⁶

Door aan te nemen dat kinderen intellectueel competent worden naarmate ze ouder worden, kan de leeftijd van kinderen als een extern criterium van intelligentie worden gebruikt. Zo hebben Binet en Simon een test voor 6-jarigen ontwikkeld die door de meeste 6-jarigen, maar door minder 4-jarigen en door bijna alle 8-jarigen, correct wordt gemaakt.¹⁴⁷

Binet en Simon hebben een statistische bepaling opgesteld van de gemiddelde intelligentie bij kinderen van een bepaalde leeftijd tussen 3 en 12 jaar. Wanneer de intelligentie van een kind lager is dan dat van zijn gemiddelde leeftijdgenoot, dan blijft "de geestelijke leeftijd van het kind achter bij de kalenderleeftijd". Bedraagt dit verschil meer dan twee jaar, dan zou er sprake zijn van achterlijkheid en moet het kind naar het speciaal onderwijs verwezen worden.¹⁴⁸

Dit achterlijkheidscriterium van Binet en Simon oogt als een wetenschappelijke uitwerking van het reeds gehanteerde criterium om een kind naar het speciaal onderwijs te verwijzen bij een schoolachterstand van twee jaar of meer. Ook qua inhoud blijft de test zeer dicht bij het soort kennis en vaardigheid dat op school van kinderen gevraagd wordt. De test is dan ook gemaakt om de verstandelijke vermogens te meten die kinderen op school nodig hebben. Door deze test is de selectie van schoolkinderen en de vaststelling van zwakzinnigheid zo objectief mogelijk gemaakt.¹⁴⁹

Niet de afkomst of het lastige gedrag van een kind, de persoonlijke voorkeur van de leerkracht of speculaties over achterlijkheid bepalen welk kind naar het buitengewoon onderwijs wordt verwezen. Een neutrale methode stelt de verstandelijke vermogens van het kind vast.¹⁵⁰

Tevens ontstaat door deze test begrip voor verstandelijk gehandicapten en kunnen zij worden onderscheiden van andere afwijkenden.¹⁵¹

146 Mans 1998, p. 248 en Resing, *Intelligentiemeting*, 2015, p. 21.

147 Mackintosh 2011, p. 29.

148 Mans 1998, p. 248.

149 Mans 1998, p. 249, Kraijer & Plas 2010, p. 126-127 en Bolkestein & Menkveld 1978, p. 23.

150 Mans 1998, p. 249, Kraijer & Plas 2010, p. 126-127 en Bolkestein & Menkveld 1978, p. 23.

151 Bolkestein & Menkveld 1978, p. 14.

De Binet-Simon test biedt echter niet alleen de mogelijkheid om minder-begaafde kinderen te identificeren, maar vergroot ook de belangstelling voor meer begaafde kinderen.¹⁵² Als gevolg hiervan is in de Binet-Simon test van 1908 meer aandacht besteed aan de normaal begaafden en minder aan de subnormaal begaafden. In deze test wordt het begrip mentale leeftijd geïntroduceerd.¹⁵³

Stern deelt in 1912 de mentale leeftijd van een kind door de chronologische leeftijd, waardoor het ontwikkelingsniveau van een kind wordt uitgedrukt in de leeftijd waarop het gemiddelde kind de opgaven aankan. Hierdoor kan de intelligentie van een individu worden gemeten als een Intelligentie Quotiënt (IQ). In 1916 publiceert Terman, sinds 1910 verbonden aan de Stanford University, de Stanford-Binet test. De test is ontwikkeld in opdracht van het Amerikaanse leger. Het is een aanpassing van de Binet-Simon test en het principe van Stern is erin verwerkt.¹⁵⁴ Beide tests zijn individuele IQ-tests, die door een onderzoeker worden afgenomen bij één persoon.¹⁵⁵

Terman en andere psychologen, waaronder Wechsler (1896 – 1981), ontwikkelen daarop groepsintelligentietests die tijdens de Eerste Wereldoorlog in 1917 in het Amerikaanse leger worden afgenomen. Het doel van deze tests is, om tijdens de oorlog kandidaten te selecteren voor de officierstraining en voor andere militaire taken die intellectuele capaciteiten vereisen.¹⁵⁶

Dit onderzoek vestigt de aandacht op de vraag of hoge intelligentie in de lagere sociale lagen vaak voorkomen. Verondersteld wordt dat vooral door maatschappelijke belemmeringen intelligentie en vaardigheden niet optimaal worden ontwikkeld. Mede ook door de toegenomen behoefte aan geschoolden, groeit de belangstelling voor een eventuele begaafdheidsreserve in de lagere sociale milieus.¹⁵⁷ Aangenomen wordt dat scholen hun onderwijs conformeren aan het maatschappelijke en culturele niveau van het ouderlijk gezin van hun leerlingen, waardoor bestaande maatschappelijke verhoudingen gehandhaafd blijven.¹⁵⁸

Wechsler heeft eveneens individuele IQ-tests ontwikkeld die het algemene intelligentieniveau van volwassenen en kinderen meten, respectievelijk de WAIS in 1939 en de WISC in 1949. Bij de WISC test zijn verschillende IQ's

152 Duminy & St. Onderwijs Oriëntatie 1963, p. 79.

153 Kraijer & Plas 2010, p. 127.

154 Kraijer & Plas 2010, p. 127, Bolkestein & Menkveld 1978, p. 23, Holahan & Sears 1995, p. 2, Terman & Oden 1948, p. 2 en <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/587950/Lewis-Madison-Terman>, laatst geraadpleegd: 20 okt. 2016.

155 Mackintosh 2011, p. 16.

156 Holahan & Sears 1995, p. 1-2 en Mackintosh 2011, p. 17.

157 Van Heek, e.a. 1976, p. 8.

158 Van Heek, e.a. 1976, p. 9.

te bepalen: een totaal IQ, een verbaal en een performaal IQ.¹⁵⁹ In de praktijk blijken mensen met een hoge score op de ene deelttest veelal geneigd te zijn ook een hoge score op de meeste andere deelttests te halen. De algemene score kan dan als een nuttige, hoewel imperfecte, samenvatting worden gebruikt.¹⁶⁰ In de diagnostische praktijk speelt het onderscheid in een verbaal IQ en een performaal IQ een belangrijke rol, omdat het individuele problemen kan verduidelijken.¹⁶¹

Naast tests die algemene intelligentie meten, zijn er ook tests die zich richten op specifieke cognitieve kenmerken.¹⁶² Denk aan tests op het gebied van abstracte redenering en tests van visueel-ruimtelijke vaardigheden.¹⁶³

In het volgende wordt ingegaan op het begin van het longitudinaal psychologisch onderzoek dat Terman begin 20^e eeuw is gestart naar de ontwikkeling van vroegrijpe of zeer makkelijk lerende (zmal-)kinderen.

12.2.4.3 *Longitudinaal onderzoek zmal-kinderen*

In 1904 heeft Terman als onderzoeker van Clark University al geconstateerd dat in de westerse literatuur een zeer negatief beeld van vroegrijpe of zmal-kinderen overheerst. Als hij in vervolgonderzoeken eveneens te maken heeft met (z)mal kinderen, verbaast hij zich over deze gangbare opinie. Zo verricht hij in 1905 onderzoek onder twee wat betreft intelligentie contrasterende groepen kinderen en volgt hij vele slimme kinderen tijdens de herziening van de Binet-Simon test. Terman vermoedt dat het gangbare beeld van (z)mal-kinderen onjuist is en dat er sprake is van een sociaal en onderwijskundig probleem.¹⁶⁴

Hij start daarop in 1921 een onderzoek naar de negatieve beeldvorming omtrent de fysieke, mentale en persoonlijke kenmerken die karakteristiek zouden zijn voor (z)mal-kinderen. Tevens onderzoekt Terman tot welke soort volwassene deze kinderen zich ontwikkelen.¹⁶⁵ Zijn onderzoeksgroep bestaat uit ruim 1.500 gemiddeld 11-jarigen die woonachtig zijn in Californië en die behoren tot een groep met de top 1% van de gemeten intelligentie. Doel van het onderzoek is om te ontdekken welke intellectuele en andere karakteristieken deze groep vertoont. Om de vraag te kunnen beantwoorden hoe de zmal-kinderen zich in hun volwassen leven zouden gaan gedragen, wordt de studie gewijzigd in een longitudinaal, meer dan 70 jaar durend onderzoek naar de psychologische, gedrags- en fysieke karakteristieken van

159 Geelhoed in: Kievit 2008, p. 391.

160 Mackintosh 2011, p. 56.

161 Geelhoed in: Kievit 2008, p. 393.

162 Kraijer & Plas 2010, p. 136.

163 Mackintosh 2011, p. 58.

164 Terman & Oden 1948, p. 2.

165 Terman & Oden 1948, p. 2.

zeer makkelijk lerenden. Terman heeft zich hiermee tot aan zijn dood in 1956 beziggehouden. Het onderzoek is door collega-onderzoekers voortgezet tot circa 2010.¹⁶⁶

Voor het onderzoek zijn gegevens verzameld over in totaal 16 verschillende aspecten, waaronder het intelligentie- en educatieve niveau van de kinderen, hun interesses, een medisch onderzoek en een persoonlijkheidstest. Dit heeft geleid tot een enorme gegevensverzameling.¹⁶⁷ In § 13.2.2 wordt ingegaan op de resultaten van dit onderzoek.

Onderwijspsychologe Hollingworth (1886-1939), een pionier op het gebied van educational psychology, heeft van 1916 tot 1939 zeer makkelijk lerende leerlingen begeleid en hierover twee boeken gepubliceerd. Zij heeft zij het eerste cursus- en lesboek op dit gebied geschreven. Hollingworth vestigt de aandacht op de aanzienlijke emotionele problemen en sterke behoefte aan begeleiding van veel zml-studenten.¹⁶⁸

Hoe makkelijker de leerling kan leren is, des te groter de behoefte is aan emotionele begeleiding en ondersteuning, volgens Hollingworth.¹⁶⁹

Kinderen met een IQ hoger dan 180 zijn niet erg gelukkig, omdat zij simpelweg teveel van de anderen verschillen, zo concludeert zij op basis van onderzoek.¹⁷⁰

Deze kinderen zijn hierdoor vaak buitenbeentjes en vatbaar voor angsten en voor ernstige sociale en emotionele problemen. Zulke kinderen worden aanzienlijk geholpen als zij in een omgeving worden geplaatst met jongeren, of anderen van welke leeftijd dan ook, die hun intellectuele gelijken zijn. Dan hoeven zij hun academische vaardigheden niet te verbergen en lopen zij niet het risico zich te vervreemden van anderen door de onthulling van wat zij weten, hoe zij denken en hoe snel zij nieuwe informatie verwerken.¹⁷¹

In § 12.3 wordt geschetst hoe de maakbaarheid kan ontaarden en welke consequenties dit kan hebben.

166 Holahan & Sears 1995, p. IX, XI en 2, Sears, *Science* 1957/125, p. 978, Jolly, *Gifted Child Today* 2008/31, p. 27-29 en 32, Colangelo & Davis, *Introduction and Overview* 2003, p. 6 en <https://www.britannica.com/biography/Lewis-Madison-Terman>, laatst geraadpleegd: 12 sept. 2016.

167 Jolly, *Gifted Child Today* 2008/31, p. 28.

168 Colangelo & Davis, *Introduction and Overview* 2003, p. 7 en Kreger Silverman, *Journal of Educational Psychology* 1992/84, p. 20.

169 Colangelo & Davis, *Introduction and Overview* 2003, p. 7.

170 Kreger Silverman, *Roeper Review* 1990/12, p. 2 en 6.

171 Kreger Silverman, *Roeper Review* 1990/12, p. 11-12.

12.3 EUGENETICA OF ONTAARDING VAN DE MAAKBAARHEID

Eind 19^e en begin 20^e eeuw is er in verschillende wetenschapsdisciplines sprake van een biologisch mensbeeld. Op basis van de eugenetica van Galton (zie § 12.2.2) ontstaat een geloof in de maakbaarheid van de mens.

In deze paragraaf wordt een beschrijving gegeven van het aanvankelijke idealisme van de eugenetici (§ 12.3.1), de transformatie van dit gedachtengoed in een maatschappelijke beweging (§ 12.3.2) en de doorwerking hiervan in de westerse samenleving (§ 12.3.3).

12.3.1 Aanvankelijk idealisme

In aanvang is eugenetica een vorm van voortplantingshygiëne, vooral gericht op de preventie van aangeboren afwijkingen en het vergroten van fysieke overlevingskansen. Eugenetici vertonen overeenkomsten met hygiënisten voor wat betreft hun benadering, hun strijd tegen ziekten en hun aanpak. Zowel eugenetici als hygiënisten benaderen de volksgezondheid steeds vanuit een biologisch en een sociologisch perspectief. Aangeboren afwijkingen en kwaliteiten, in de zin van fysieke overlevingskansen, staan centraal. Deze afwijkingen en kwaliteiten kunnen volgens hygiënisten en eugenetici erfelijk zijn maar ook het gevolg zijn van een beschadiging van de kiem. Deze kiembeschadiging kan optreden door ziekten en door schadelijke stoffen als alcohol of lood. Artsen maken zich zorgen om de gezondheid van de toekomstige kinderen die voortkomen uit huwelijken van lijders aan de veel voorkomende 'ziekten' tuberculose, alcoholisme en geslachtsziekten. Eugenetici en hygiënisten binden de strijd aan tegen deze zogenoemde volksziekten, omdat zij ervan overtuigd zijn dat deze veelvoorkomende ziekten kiemvergiftiging kunnen veroorzaken waardoor het nog ongeborn kind en de latere geslachten worden beschadigd.¹⁷²

Tuberculose of tering, is een zeer besmettelijke infectieziekte die eind 19^e en begin 20^e eeuw vele slachtoffers maakt. Hoewel men verdeeld is over de erfelijkheid van tuberculose, vreest men de kiembeschadiging, ook wanneer een zwangerschap zich langere tijd na de besmetting voordoet.¹⁷³

Alcoholisme wordt rond de eeuwwisseling beschouwd als een groot gevaar voor de volksgezondheid. Men gaat ervan uit dat hierdoor de kiem ernstig wordt beschadigd, waardoor hele geslachten kunnen degenereren. In het algemeen wordt zwakzinnigheid geweten aan het verwekken van kinderen onder invloed van alcohol.¹⁷⁴

172 Noordman 1989, p. 15, 30-31, 37, 57 en 74.

173 Noordman 1989, p. 37-38.

174 Noordman 1989, p. 39.

Verder komen besmettelijke geslachtsziekten als syfilis veel voor. In het 19^e-eeuwse Nederlandse leger is waarschijnlijk 12,5% van de soldaten hiermee besmet, waarvan circa een kwart overlijdt. Geslachtsziekten hebben grote effecten op het nageslacht. Het veroorzaakt zeer ernstige aangeboren afwijkingen zoals blindheid, of kinderen die bij de geboorte zwak en nauwelijks levensvatbaar zijn. Ook is het mogelijk dat zich op latere leeftijd bij het kind een ernstige ziekte openbaart die op de nieuwe generatie wordt overgebracht.¹⁷⁵

Eugenetici en hygiënisten willen de volksziekten tuberculose, alcoholisme en geslachtsziekten voorkomen door preventie. Hygiënisten bestuderen hiertoe epidemieën met gebruik van statistische methoden. Zij proberen de bevolking gezonder te laten leven. Deze preventieve zorg kan leiden tot een bijna totalitaire controle van de bevolking. Zo wil hygiënist Heije (1809-1876) het gehele leven van de bevolking onder toezicht van een geneeskundig staatsbestuur stellen.¹⁷⁶

Ook eugenetici achten een dergelijke totalitaire beheersing van het privéleven noodzakelijk om volksziekten te voorkomen. Zij willen deze hygiëne of preventieve maatregelen echter uitbreiden door ook in te grijpen in de voortplanting van de mens door middel van positieve en negatieve eugenetica. Positieve eugenetica beoogt de fertiliteit van mensen met een gunstige erfelijke aanleg te stimuleren en negatieve eugenetica de geboorte van ongewenste nakomelingen te verhinderen.¹⁷⁷

Haycraft, Engelse hoogleraar fysiologie, schrijft in zijn "Darwinisme en maatschappelijke vooruitgang" dat het van het hoogste belang is om te voorkomen dat "misdadigers en andere maatschappelijk-ongeschikten [...] als de idioot, de epilepticus en andere lieden van deze soort" zich voortplanten. Zij zijn "volmaakt ongeschikt" en moeten worden afgezonderd.¹⁷⁸

Consequentie van het eugenetisch idealisme over de maakbaarheid van de mens en de samenleving is dat maatregelen worden getroffen waardoor eugenetici niet alleen de waarde van de betreffende mens bepalen, maar ook zijn of haar voortplanting regelen of verhinderen.¹⁷⁹

In de volgende paragraaf wordt de verandering beschreven van het aanvankelijke idealisme naar een maatschappelijke beweging.

175 Noordman 1989, p. 40-41.

176 Noordman 1989, p. 30.

177 Severijn 1936, p. 1, Noordman 1989, p. 30-31 en 149 en Schulte 1939, p. 436.

178 Koster 1900, p. 67.

179 Severijn 1936, p. 2.

12.3.2 Transformatie in maatschappelijke beweging

Vooraf vanaf het begin van de 20^e eeuw wordt de eugenetica een relevante maatschappelijke beweging in de westerse samenleving.¹⁸⁰ Het leefmilieu en de medische en hygiënische verzorging verbeteren dan sterk, waardoor de kindersterfte afneemt. Dit is een ommekeer, aangezien in de 19^e eeuw nog circa een kwart van de kinderen in het eerste levensjaar overlijdt. En vanaf circa de jaren '20 van de 20^e eeuw worden geneesmiddelen tegen tuberculose en geslachtsziekten ontwikkeld. Door deze medicijnen halveert de sterfte door tuberculose. Als gevolg van al deze ontwikkelingen verandert de eugenetische benadering van karakter.¹⁸¹

De aandacht van eugenetici verschuift van de levensvatbaarheid van kinderen naar andere kwaliteiten. In hun ogen zorgt de moderne wetenschap ervoor dat veel in aanleg zwakke en ziekelijke kinderen blijven leven en dat zij zich op een gegeven moment kunnen vermeerderen door voortplanting.¹⁸²

Eugenetici streven ernaar mensen met de beste erfelijke aanleg een prominente rol te laten spelen in de samenleving. De maatschappelijke elite is dan gebaseerd op zogenoemde genetische superioriteit. Omdat vanaf de jaren '80 van de 19^e eeuw sprake is van een geboortedaling onder de maatschappelijk meer welgestelden, het tweekinderenstelsel genoemd, vreest men dat de toekomstige bevolking voor het overgrote deel zal bestaan uit nakomelingen van de allerlaagste milieus. In dat kader maken eugenetici cijfers openbaar over de fertiliteit van zwakzinnigen en misdadigers.¹⁸³

In deze tijd komt een goede geboorte steeds meer in het teken te staan van psychische en sociale kenmerken, zoals intellectuele begaafdheid en de sociale meerderwaardigheid en een slechte geboorte in het teken van psychisch en sociaal zwakken of minderwaardigen, zoals zwakzinnigen.¹⁸⁴

Omdat men ervan overtuigd is dat de mens zich door intelligentie onderscheidt van het dier, worden veel vormen van minderwaardigheid gereduceerd tot een intellectueel tekort.¹⁸⁵

180 Mans 1998, p. 202.

181 Noordman 1989, p. 74 en 161 en Koster 1900, p. 63.

182 Noordman 1989, p. 74-75 en Koster 1900, p. 63.

183 Herderschêe 1956, p. 103 en Noordman 1989, p. 75 en 78.

184 Noordman 1989, p. 74-75.

185 Noordman 1989, p. 83.

Daar komt bij dat er begin 20^e eeuw veel aandacht is voor intelligentie en de erfelijkheid hiervan (zie § 12.2.2).¹⁸⁶ Men veronderstelt dat intelligentie makkelijk te meten is en dat de testresultaten niet worden beïnvloed door het sociale milieu. Intelligentie krijgt een sleutelfunctie in de hiërarchie van menselijke meer- en minderwaardigheid. Het symboliseert uitverkorenheid, de domme is de mindere en letterlijk minder-waardige. Als gevolg hiervan leiden de lagere scores bij IQ-tests van (voormalige) immigranten in de VS en mensen uit lagere sociale milieus, tot racisme en de sociale vooroordelen.¹⁸⁷ Desondanks behoren in westerse wetenschappelijke kringen ook tijdens het interbellum eugenetische ideeën of denkbeelden om het menselijk ras te verbeteren tot de normale gespreksthemas.¹⁸⁸

In de jaren '30 wordt de groep sociaal minderwaardigen nog uitgebreid. Individuen die normen overtreden, zoals prostituees en criminelen, en individuen die ten laste dreigen te komen van de maatschappelijke zorg en steun, zoals werklozen of zwervers, worden dan ook gerekend tot de groep sociaal minderwaardigen. Eugenetici publiceren uitvoerige classificaties van deze a-socialen die ook minder medelijden opwekken dan lichamelijk gehandicapten.¹⁸⁹ Een aantal families komt in de eugenetische literatuur telkens naar voren als voorbeelden van de erfelijkheid van achterlijkheid, onder vermelding van namen die de minderwaardigheid aangeven: de Jukes, de Kallikaks en de Zero's. Hierbij wordt niet ingegaan op de mogelijkheid dat een slechte opvoeding leidt tot deze achterlijkheid.¹⁹⁰

De economische omstandigheden tijdens de wereldwijde recessie in de jaren '30 vestigen de aandacht op de financiële lasten van de verpleging en afzondering van de velen door de samenleving aangemerkte minderwaardigen. Eugenetici attenderen op de lasten van specifieke families als de Jukes en de Kallikaks waar naar verluid armoede, verwaarlozing, diefstal en seksuele en andere vergrijpen veelvuldig voorkomen.¹⁹¹

In 1929 wordt de financiële inschatting gemaakt dat eind 19^e eeuw het onderhoud van de afstammelingen van een zekere Ada Jukes de staat New York over een periode van ongeveer 75 jaar 1,25 miljoen dollar zou hebben gekost. Van de 1.258 in 1915 nog in leven zijnde afstammelingen van Jukes zou ongeveer de helft zwakzinnig zijn of aan epilepsie lijden en 41 als misdadigers zijn veroordeeld.

186 Noordman 1989, p. 82-83.

187 Noordman 1989, p. 57, 82-84.

188 Mackintosh 2011, p. 19 en Noordman 1989, p. 16.

189 Noordman 1989, p. 82 en 88.

190 Schulte 1939, p. 225 en Liefeland 1959, p. 20.

191 Severijn 1936, p. 2 en Van Herwerden 1929, p. 356 en 358.

In 1939 wordt verhaald dat de kosten die de staat alleen voor de familie Juke heeft gemaakt, reeds 2,5 miljoen dollar bedragen. Over de Kallikaks uit New Jersey gaat een soortgelijk verhaal. Over deze familie heeft de Amerikaanse psycholoog en eugenist Goddard (1866-1957) in 1912 een *case study* gepubliceerd genaamd "The Kallikak family: a study in the heredity of feeble-mindedness".¹⁹²

Uit het Kallikakonderzoek zou volgens velen tevens blijken dat de aanleg voor zwakzinnigheid een recessief overerfbare eigenschap is. Gevolg hiervan zou zijn dat, wanneer man en vrouw beiden zwakzinnig zijn zij dan altijd zwakzinnige kinderen zouden krijgen. Herderschêe geeft aan, dat de onderzoeksgegevens van Goddard deze conclusie onvoldoende onderbouwen en merkt in navolging van Derbishire op: "feiten zijn als de poppen van buiksprekers, zij zeggen precies wat wij zelf willen".¹⁹³

De discussie over de erfelijkheid van achterlijkheid en de gevolgen hiervan voor de verbreiding, is nauw gerelateerd aan discussie over de voortplanting van zwakzinnigen en andere minderwaardigen. In de literatuur die is verschenen voor de Tweede Wereldoorlog wordt vaak aangehaald dat zwakbegaafden en andere erfelijk misdeelden zich ongeremd voortplanten en op den duur het volwaardige of normale gedeelte van de mensen overwoekeren.¹⁹⁴

Het Engelse "Mental Deficiency Committee" geeft in 1929 aan, dat in Engeland het aantal zwakzinnigen in twintig jaar zal verdubbelen. Eugenetici vrezen dat de toekomstige bevolking voor het overgrote deel zal bestaan uit nakomelingen van minderwaardigen en minderbegaafden door het wegvallen van de natuurlijke selectie, dankzij de moderne wetenschap. Deze degeneratie zou de ondergang van de cultuur betekenen. Eugenetici willen dat de overheid hiertegen maatregelen neemt, opdat er minder minderwaardigen en minderbegaafden geboren worden.¹⁹⁵

Een ander argument op basis waarvan gepleit wordt voor sterilisatie is, dat er in de loop van de 19^e eeuw sprake is van een opvallende toename van het aantal in gestichten opgenomen krankzinnigen (§ 12.1).¹⁹⁶ Dit verschijnsel doet zich niet alleen in Nederland voor, maar ook in Groot-Brittannië, Duitsland, Zwitserland en de VS. Voorstanders van sterilisatie hopen deze toename hiermee te stoppen.¹⁹⁷ Hierop wordt in de volgende paragraaf ingegaan.

192 Van Herwerden 1929, p. 356-358 en Schulte 1939, p. 511-512.

193 Herderschêe 1956, p. 66-67.

194 Schulte 1939, p. 226 en 510 en Liefeland 1959, p. 20.

195 Severijn 1936, p. 2-3, Herderschêe 1956, p. 103-104 en Noordman 1989, p. 75, 79 en 88.

196 Noordman 1989, p. 177 en Schulte 1939, p. 512.

197 Schulte 1939, p. 512-513.

12.3.3 Doorwerking eugenetica in de westerse samenleving

Rond 1900 is veel belangstelling voor eugenetica. Galton richt een Eugenetisch Laboratorium op en geeft een schenking aan a “Chair of Eugenics” aan het University College in London.¹⁹⁸ In 1912 komen 700 wetenschappers uit Groot-Brittannië, de Verenigde Staten, Duitsland, België, Frankrijk, Scandinavië en Italië af op het eerste Internationaal Eugenetisch Congres in Londen.¹⁹⁹

Het onderzoek naar psychische raskenmerken en de speculaties over de samenhang tussen fysieke en psychische kenmerken, doen zich overal voor. Zo worden ook in de Nederlandse antropologie schedelmetingen verricht. In de jaren '30 is dat onderzoek nog niet besmet door het nationaalsocialisme.²⁰⁰ In verschillende landen wordt eugenetica in de praktijk toegepast, waaronder de Verenigde Staten, Duitsland en de Scandinavische landen.²⁰¹

Ingegaan wordt op de doorwerking van de eugenetica in respectievelijk de VS (§ 12.3.3.1) en Europese landen (§ 12.3.3.2).

12.3.3.1 Invloed eugenetica in de VS

De staat Indiana in de Verenigde Staten heeft in 1907 de eerste sterilisatiewet uitgevaardigd. Sterilisatie wordt toelaatbaar geacht voor recidiverende zedenmisdadigers, psychisch zieken, zwakbegaafden en epileptici. Er is ook een mogelijkheid de sterilisatie gedwongen uit te voeren, wel met een beroepsmogelijkheid. In 1909 volgt de staat Californië, dat sindsdien voorop heeft gelopen in de sterilisatiebeweging.²⁰²

In 1910 is in de VS de particuliere stichting “Eugenics Record Office” (ERO) opgericht. De aanleiding hiervoor is het onderzoek naar de erfelijkheid van doofheid van Bell (1847-1922), de uitvinder van de telefoon. Het ERO verzamelt door middel van statistisch onderzoek (familiale) kenmerken en eigenschappen van personen die zijn opgenomen in gestichten, zoals opvoedingstehuizen, armenhuizen, tuchtscholen, sanatoria en krankzinnigengestichten. De hieruit resulterende zogenoemde stamlijsten worden gebruikt om overerving van bepaalde eigenschappen te signaleren.²⁰³

In 1925 beschikt het ERO over circa 35.000 stamlijsten en 1.700 uitvoerige familiegeschiedenissen.²⁰⁴ Er is echter weinig geschikt eugenetisch onderzoeksmateriaal, omdat mensen laat geslachtsrijp zijn en relatief weinig nako-

198 Mackintosh 2011, p. 19.

199 Van Herwerden 1929, p. 367 en Noordman 1989, p. 93.

200 Noordman 1989, p. 128.

201 Noordman 1989, p. 9.

202 Schulte 1939, p. 486-487.

203 Van Herwerden 1929, p. 350-351.

204 Van Herwerden 1929, p. 352.

melingen krijgen. Aan de wetenschappelijke waarde van het werk van het ERO wordt getwijfeld, omdat men vaak stambomen en gegevens gebruikt die voor andere doeleinden zijn verzameld, zoals statistieken en gegevens van (poli-) klinieken. Daarnaast blijkt het ERO nogal eens creatief om te gaan met de verzamelde gegevens, door bijvoorbeeld aantallen uit stamboomonderzoeken op niet wetenschappelijk verantwoorde wijze te verwerken of conclusies te trekken uit statistisch materiaal dat in verschillende tijdperken is verzameld.²⁰⁵

Ook blijkt het onderzoek gevoelig te zijn voor wetenschapsfraude, omdat er behoefte is aan spectaculaire onderzoeksresultaten. Zo zijn in een stamboomonderzoek geretoucheerde foto's opgenomen om de stelling over de erfelijkheid van de degeneratieve eigenschappen meer kracht bij te zetten.²⁰⁶

Ondanks de twijfels aan de wetenschappelijke waarde van de resultaten, nemen de vertegenwoordigers van het ERO regelmatig deel aan overheidsbesprekingen en hebben hun adviezen geleid tot verscherpt toezicht op immigratie. Laughlin (1880-1943), directeur van het ERO van 1910 tot de sluiting in 1939, is in 1929 adviseur van de regering op het gebied van de immigratiewetten.²⁰⁷ Hij is van mening dat van de bewoners in de VS 10% onvruchtbaar zou moeten worden gemaakt, dat wil zeggen 15 miljoen mensen.²⁰⁸

Eugenetische ideeën kunnen in de praktijk vergaande consequenties hebben. Zo huldigt de National Breeders' Association in 1913 de eugenetische opvatting:

"De volgende klassen dienen beschouwd te worden als ongeschikt voor de maatschappij en hun nakomelingschap moet zo mogelijk uit het geslacht der mensheid geëlimineerd worden, indien we het kwaliteitsniveau, wezenlijk voor de vooruitgang van de natie en ons ras, willen handhaven of verheffen: zwakzinnigen, paupers, misdadig-aangelegden, epileptici, krankzinnigen, constitutioneel zwakken, voorbeschikten voor specifieke ziekten, mensen met aangeboren misvormingen en zintuiglijk gebrekkigen."²⁰⁹

Sterilisatie en levenslange opsluiting worden als voornaamste oplossing gezien. Veel staten, in 1933 al 26, hebben tussen 1907 en 1940 een sterilisatiewet en/of huwelijksverbod voor bepaalde doelgroepen aangenomen. Tot 1933 zijn in Californië 6.000 mensen, grotendeels zwakzinnigen, gesteriliseerd. Naast zwakzinnigen zijn ook recidiverende misdadigers gesteriliseerd.²¹⁰

Tot zover de doorwerking van de eugenetica in de VS. In het volgende komt de invloed in de Europese landen aan de orde.

205 Hagedoorn-Vorstheuvél La Brand 1924, p. 448-449.

206 Noordman 1989, p. 24.

207 Van Herwerden 1929, p. 355.

208 Schulte 1939, p. 487.

209 Mans 1998, p. 202, Severijn 1936, p. 3 en Noordman 1989, p. 15 en 198.

210 Mans 1998, p. 202, Severijn 1936, p. 3 en Noordman 1989, p. 15 en 198.

12.3.3.2 *Involoed eugenetica in Europese landen*

In Europa doen vele Duitse en enkele Scandinavische eugenetici, genetici en sociologen onderzoek naar de superioriteit van het eigen ras. In Duitsland wordt in 1904 het tijdschrift "Archiv für Gesellschaftsbiologie und Rassenhygiene" uitgegeven. In Noorwegen wordt in 1908 een programma voor Rassenhygiëne opgesteld en moet iedereen een identiteitsboek bezitten met alle persoonlijke gegevens. Na het overlijden moet dit boek worden gedeponeerd in een Centraal Bureau.²¹¹

Zwitserland is in 1928 het eerste Europese land met een sterilisatiewet, daarna volgen in 1929 Denemarken, in 1934 Zweden en Noorwegen, in 1935 Finland. De in 1932 in Engeland opgestelde wet stuit echter op verzet. In Duitsland wordt in 1933 door het Derde Rijk in korte tijd een sterilisatiewet afgekondigd, waarin ook gedwongen sterilisatie is geregeld en specifieke aanwijzingen zijn opgenomen voor de toepassing hiervan. Met het in werking treden van deze wet op 1 januari 1934 neemt de massale toepassing van sterilisatie en de toepassing onder dwang een aanvang.²¹²

In de tweede helft van de jaren '30 zijn Duitse eugenetici veelal tevens verdedigers van de nationaalsocialistische raspolitiek. Eugenetica krijgt dan raszuiverheid als neven doel.²¹³

Er wordt ook een Huwelijksgezondheidswet opgesteld waarmee een huwelijk kan worden geblokkeerd.²¹⁴

De Duitse Sterilisatiewet van 1934 maakt op grote schaal (dwang-) sterilisatie mogelijk op eugenetische indicatie. In de wetgeving en het commentaar daarbij zijn de volgende redenen opgenomen: aangeboren zwakzinnigheid, schizofrenie, manisch-depressieve psychose, erfelijke epilepsie, erfelijke Sint Vitus-dans, erfelijke blindheid en doofheid, zware erfelijke misvormingen en alcoholisme in zware vorm. Het begrip zwakzinnigheid wordt zeer ruim opgevat. "Wilszwakke en onbestendige antisociale psychopathen" worden namelijk ook onder de noemer zwakzinnigen gesteriliseerd. In de wet is het besluit tot sterilisatie in principe afhankelijk gemaakt van de beslissing of de ziekte erfelijk is, behalve bij schizofrenie, manisch-depressieve psychose en alcoholisme. Het begrip zware erfelijke misvormingen wordt echter eveneens zeer ruim opgevat, gezien het feit dat een klompvoet, een hazenlip en een wolfsmond ook als zodanig worden beschouwd. De wet heeft tevens een racistisch karakter. Artsen zijn verplicht mensen aan te geven. In 1934 zijn 56.244 mensen gesteriliseerd.²¹⁵

211 Van Herwerden 1929, p. 367-369 en 371.

212 Noordman 1989, p. 199 en Schulte 1939, p. 489-492 en 494.

213 Noordman 1989, p. 130.

214 Noordman 1989, p. 131.

215 Noordman 1989, p. 128, 131 en 199 en Schulte 1939, p. 501-502 en 504.

Rond 1939 worden zo'n 350.000 gehandicapte, zwakzinnige en andere erfelijk zieke Duitsers gedwongen zich te laten steriliseren.²¹⁶ Hitler noemt in "Mein Kampf" sterilisatie de humanste daad van de mensheid waardoor miljoenen ongelukkigen een onverdiend leiden bespaard blijft.²¹⁷

Al in juli 1939 begint Duitsland met het voorbereiden van een grootscheeps euthanasie-programma in inrichtingen.²¹⁸

Hitler draagt Reichsleiter Bouhler en Professor Brandt op om "de bevoegdheden van speciaal daartoe aan te wijzen artsen zodanig uit te breiden dat aan zieken die naar menselijke maatstaven ongeneeslijk zijn, na een uiterst kritische beoordeling van hun ziekte-toestand de genadedood kan worden verleend".²¹⁹

Artsen van inrichtingen moeten lijsten invullen, waarin volgens centrale richtlijnen mensen worden aangekruist die voor deze genadedood in aanmerking komen. Hierop staan onder meer zwakzinnigen.²²⁰

Tussen 1939 en 1941 worden ongeveer 80.000 krankzinnigen en zwakzinnigen door vergassing om het leven gebracht. Daarnaast komen in de hele oorlog meer dan 80 procent van alle 240.000 in inrichtingen levende bewoners door uithongering of dodelijke injecties om het leven.²²¹

Naast deze negatieve eugenetica heeft het naziregime ook een positieve eugenetische politiek gevoerd. Zo levert het Lebensborn-project jonge, Ari-sche vrouwen, gewoonlijk van bezette landen zoals Nederland en Noorwegen, aan SS-troepen die met verlof zijn. De bedoeling hiervan is, dat het uiteindelijke nageslacht te zijner tijd de mannen zouden vervangen die op het slagveld zijn omgekomen.²²²

In Nederland wordt in 1914 een zwakke poging ondernomen om voor de eugenetica belangstelling op te wekken, maar zonder resultaat.²²³

Toonaangevende Nederlandse biologen als De Vries, een van de herontdekkers van Mendels wet, Lotsy (1867 – 1931), lector in Leiden, en Tammes (1871 – 1941), Nederlands eerste hoogleraar in de erfelijkheidsleer, zijn voorzichtig in het toepassen van conclusies uit biologisch onderzoek op de mens en de maatschappij. Men is sceptisch over blijvende kwaliteitsverbetering van de bevolking, of rasverbetering.²²⁴

216 Mans 1998, p. 203 en Mackintosh 2011, p. 19-20.

217 Schulte 1939, p. 550.

218 Mans 1998, p. 229.

219 Mans 1998, p. 229.

220 Mans 1998, p. 230.

221 Mans 1998, p. 203 en Mackintosh 2011, p. 19-20.

222 Mackintosh 2011, p. 20.

223 Van Herwerden 1929, p. 373, Noordman 1989, p. 97 en Schulte 1939, p. 548.

224 Noordman 1989, p. 59, 61 en 63.

De Vries acht wel de invloed van *nature* groter dan van *nurture*. Scholen moeten in zijn perspectief minder streven naar een gelijkvormige ontwikkeling van leerlingen.²²⁵ Tammes richt zich vooral op het benutten van de beschikbare aanleg door het verbeteren van opvoeding en milieu.²²⁶

Schulte, arts en gespecialiseerd in de antropogenetica, geeft in zijn boek "Erfelijkheid en eugenetiek Deel II Erfelijkheid bij den mensch en toepassing der erfelijkheidsleer" uit 1939 aan dat de staat niet zijn macht en invloed mag aanwenden om een onschuldige onderdaan gedwongen te steriliseren. Het is voor het individuele welzijn niet vereist en leidt niet tot behoud van leven of gezondheid. Derhalve acht hij sterilisatie als eugenetische maatregel tegennatuurlijk, onredelijk en onaanvaardbaar. Bovendien is het niet doelmatig of heilzaam voor de gemeenschap en is het uit godsdienstig-ethische optiek ongeoorloofd.²²⁷

De vertegenwoordiging van de Nederlandse eugenetische beweging bestaat uit artsen en wetenschappers. Herwerden, voorvechtster voor de eugenetica, is arts en wetenschappelijk onderzoeker, Frets, tevens sociaaldemocratisch gemeenteraadslid, is gestichtsarts en Sanders, een (Joodse!) arts.²²⁸ Er zijn Nederlandse eugenetici die voorstanders zijn van sterilisatie, maar het aantal tegenstanders is veel groter.²²⁹ Eugenetici in Nederlands geloven niet dat ras en volk synoniem zijn. Men distantieert zich van de rassenleer en is negatief over de Duitse rashygiëne.²³⁰

In 1941 wordt het Nederlands eugenetisch tijdschrift opgeheven. In overgrote meerderheid willen de Nederlandse eugenetici niet meewerken aan de Duitse rashygiëne.²³¹

Het (darwinistische) selectieprincipe, het erfelijk determinisme en de erfelijke voorbeschikking zijn in Nederland niet populair.²³²

Christenen staan welwillend tegenover positieve eugenetiek voor wat betreft de preventieve activiteiten op het gebied van de volksgezondheid, maar afwijzend tegenover negatieve eugenetiek. Zij achten de overheid niet bevoegd om zogenoemde minderwaardigen te steriliseren, omdat de waarde van het leven niet te beoordelen is. In verband met de eeuwige bestemming van de mensheid zijn alle beoordelingen op basis van somatische en psychische gezondheid, sociologische of economische normen en politieke

225 Noordman 1989, p. 60.

226 Noordman 1989, p. 63.

227 Schulte 1939, p. 541, 543 en 547.

228 Noordman 1989, p. 14-16.

229 Schulte 1939, p. 550.

230 Van Herwerden 1929, p. 368-369 en Noordman 1989, p. 129-130.

231 Noordman 1989, p. 127.

232 Noordman 1989, p. 57.

waarde betekenisloos. Uit christelijk perspectief mogen zeker degenen die een lijdensweg doorlopen, niet daarom als minderwaardig worden aange-merkt. De christelijke liefde dient hen juist te beschermen en te verplegen.²³³

Maatregelen om de voortplanting van zwakzinnigen en andere “genetisch minderwaardigen” tegen te gaan zijn in Nederland nooit gerealiseerd.²³⁴ Zo heeft de overheid in Kamerdebatten in 1924 en 1953 besloten gemeenten niet te vragen om eugenetisch propagandamateriaal uit te delen over het uitvoeren van een geneeskundig onderzoek voor het huwelijk. Dergelijk onderzoek wordt door de overheid steeds beschouwd als een individuele verantwoordelijkheid die niet door druk van de overheid mag worden uitgehold.²³⁵

Na 1934 neemt de kritiek van Nederland op de nationaalsocialistische eugenetica en de Sterilisatiewet in Duitsland toe.²³⁶

Sinds de Tweede Wereldoorlog wordt het begrip eugenetica sterk geassocieerd met de racistische ideologie en de rashygiëne van het nationaalsocialisme. Het biologisch mensbeeld van de eugenetica is hierdoor verdacht geworden.²³⁷ Desondanks blijven vooral medici bezig met het voorkomen van erfelijke en aangeboren afwijkingen. Wanneer de medische techniek vordert, treedt het medisch-ethisch probleem weer op de voorgrond.²³⁸

In § 12.4 wordt ingegaan op het beeld dat men in deze tijd heeft van afwijkenden.

12.4 AMBIVALENT BEELD VAN AFWIJKENDEN

Begin 19^e eeuw wordt nog geen duidelijk onderscheid gemaakt tussen de verschillende soorten afwijkenden. Langzamerhand worden wel verschillende behandelingen toegepast.

In § 12.4.1 wordt ingegaan op het beeld dat men in de samenleving heeft van waanzinnigen, zotten, onnozelen en idioten en in § 12.4.2 op het beeld van wonderkinderen en genieën.

233 Severijn 1936, p. 11-13 en Schulte 1939, p. 547.

234 Mans 1998, p. 202.

235 Noordman 1989, p. 107, 161-162, 166 en 168.

236 Noordman 1989, p. 128.

237 Mans 1998, p. 203 en Noordman 1989, p. 137 en 145.

238 Noordman 1989, p. 144.

12.4.1 Waanzinnigen, zotten, onnozelen en idioten

Evenals in de Nieuwe Tijd is begin 19^e eeuw het beeld van en de houding ten opzichte van waanzinnigen, zotten, onnozelen en idioten ambivalent. De zorg voor hen neemt enerzijds toe door caritas of naastenliefde²³⁹ en doordat mensen met afwijkend gedrag als slachtoffer van hun jeugd worden beschouwd.²⁴⁰ Anderzijds wordt getracht hun bestaan, in de zin van voortplanting, te voorkomen door segregatie van mannen en vrouwen in aparte scholen, dagcentra, werkplaatsen en tehuizen.²⁴¹ Deze segregatie van de geslachten komt voort uit de traditionele charitatieve hulpverlening. In de loop van de 19^e eeuw wordt dit steeds meer toegepast, om de samenleving te beschermen en om bestwil van de patiënten.²⁴²

De ontdekking van de verstandelijk beperkte Wilde van Aveyron in 1799 is een belangrijke aanleiding voor de wetenschappelijke interesse voor afwijkende kinderen in de westerse samenleving. Deze 11 à 12 jarige jongen die in de bossen van Aveyron is aangetroffen, lijkt alleen in uiterlijk op een mens maar leidt verder een dierlijk bestaan.²⁴³ Nadien is het gebruik geworden dat men een krankzinnig of idioot kind tracht te genezen door opvoeding, wanneer het een arts niet is gelukt het kind op andere wijze te genezen. Hiertoe worden speciale voorzieningen opgericht voor zielzwakke of idiote kinderen en geneeskundige gestichten voor krankzinnigen.²⁴⁴

In een “Verhandeling over de behandeling van kinderen van zwakke zielsvermogens” uit 1821 worden deze kinderen in drie groepen verdeeld. De eerste groep kinderen begrijpt niets. Zij hebben behoefte aan liefde, niet aan onderwijs. De tweede groep heeft onvoldoende “hogere of lagere zielsvermogens” en lijkt bewusteloos. Sommigen van deze kinderen kunnen zich echter ontwikkelen en zouden zelfs genieën kunnen zijn. Voor deze groep is aangepast onderwijs nodig. De derde groep kinderen mist bepaalde hogere of lagere zielsvermogens. Zij hebben bijvoorbeeld een slecht geheugen of een beperkte concentratie. Deze kinderen kunnen naar een normale school. Hierbij wordt opgemerkt dat het falen van deze kinderen ook de schuld van de school zou kunnen zijn.²⁴⁵

239 De Bijbel benadrukt de caritas of naastenliefde, de plicht om anderen te helpen. Gehandicapten en ‘zotten’ worden beschouwd als een ‘broeder’ van Jezus Christus. Bolkestein & Menkveld 1978, p. 11.

240 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 59 en 655 en Mans 1998, p. 201.

241 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 655 en Mans 1998, p. 63 en 201.

242 Noordman 1989, p. 177.

243 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 655, Sanders-Woudstra 1976, p. 3 en Zaal 1995, p. 111, Humphrey 1962, p. VI, Itard (1801) 1962, p. 3-4 en 6 en Liefland 1959, p. 16.

244 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 655 en 663 en Noordman 1989, p. 177.

245 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 656-657.

Herderschêe (1877-1960), een Nederlandse arts en pionier op het gebied van buitengewoon onderwijs, meldt in de jaren '30 hoe zwakzinnigen voorheen vanzelf door de galg of door geslachtsziekten uitstierven. Hij herhaalt dit standpunt nog eens in 1956. Aangezien in de 20^e eeuw deze vorm van selectie verdwijnt, kunnen zwakzinnigen zich ongeremd voortplanten.²⁴⁶

Toch pleit Herderschêe er niet voor om alle zwakzinnigen te steriliseren, omdat bij de grote groep van debielen de diagnose niet altijd gemakkelijk te stellen is.²⁴⁷

"Maar zelfs al zou men alle zwakzinnigen steriliseren, dan spreekt het vanzelf, dat daarmee in afzienbare tijd de zwakzinnigheid niet zou worden uitgeroeid. Wie dat beoogt, mocht wel beginnen met alle psychopathen en drankzuchtigen te steriliseren. Van zwakzinnigen heeft men nooit grote daden, noch grote zonen gezien; anders bij de psychopathen: Beethoven, zijn vader en grootvader waren drankzuchtig, de moeder van prins Maurits leed aan delirium tremens, ernstig psychopaat waren [...] Napoleon, Rousseau, Goethe, ja misschien wel de meerderheid der groten, wier negatieve waarde voor het ras ruimschoots wordt gecompenseerd door hun culturele betekenis voor de mensheid. Nee, van het doen verdwijnen van zwakzinnigheid zal in afzienbare tijd geen sprake zijn. In ieder geval, laat ons doen, wat de hand vindt om te doen, om te trachten, de donkere dreiging van de ondergang onzer beschaving te bezweren."²⁴⁸

Na de invoering van de leerplicht in 1900 gaat men anders naar gehandicapten kijken. Men wordt zich bewust van de zogenoemde debielen en men gaat hen op een andere manier waarderen en behandelen.²⁴⁹ Door de ontwikkeling van intelligentietests en het Intelligentie Quotiënt lijkt intelligent meetbaar (§ 12.2.4).

In de eugenetica vervult intelligentie een sleutelfunctie in de hiërarchie van menselijke meer- en minderwaardigheid (§ 12.3.2) Eugenetici verspreiden begin 20^e eeuw het beeld dat zwakzinnigen beschikken over grote fertiliteit als gevolg van een overmatige seksuele energie. Debiele meisjes worden door hen aangemerkt als vruchtbaar en wellustig.²⁵⁰

246 Herderschêe 1956, p. 102-103 en Noordman 1989, p. 75 en 78.

247 Herderschêe 1956, p. 107.

248 Herderschêe 1956, p. 108.

249 Bolkestein & Menkveld 1978, p. 22-23.

250 Noordman 1989, p. 84.

Fernald, geneesheer-directeur van een zwakzinnigeninrichting, beschouwt rond 1900 zwakbegaafden als minderwaardige mensen. Hij spreekt over de enorme sociale en economische lasten van zwakbegaafden. Hij noemt hen “bijna altijd immoreel”, dragers van geslachtsziekten, veroorzakers van pauperisme, misdaad en andere sociale problemen.²⁵¹

De arts Hagedoorn-Vorstheuvel La Brand signaleert in 1924:

“De uitspraak, dat alle mensen gelijk zijn, wordt nog steeds hier en daar gehoord, al is eigenlijk niemand van die gelijkheid overtuigd, behalve misschien een enkele zending. Het schijnt onmogelijk te zijn om niet onmiddellijk aan het idee soortvreemd het idee inferieur vast te knopen. Dit is ook heel goed te begrijpen. Naast de mate van aanpassing aan het milieu is conformiteit aan het normale type een objectieve maatstaf voor superioriteit. Afwijkende individuen, welke niet overeenkomen met het gewone, normale type, zijn inferieur. En dus moet naar deze standaard gemeten ook een individu van een andere groep, welke in zijn eigenschappen ook afwijkt van wat in ons type gemiddeld en normaal is, ons inferieur voorkomen.”²⁵²

Tijdens de Tweede Wereldoorlog ontaardt de eugenetica en worden mensen gedwongen zich te laten steriliseren of krijgen zij de genadedood (§ 12.3.3).

In deze paragraaf is het beeld beschreven dat men in de samenleving heeft van waanzinnigen, zotten, onnozelen en idioten. In de volgende paragraaf wordt het beeld van wonderkinderen en genieën weergegeven.

12.4.2 Wonderkinderen en genieën

Het negatieve beeld van wonderkinderen en genieën, of vroegrijpe en vroegwijze kinderen dat zich voor 1813 heeft gevestigd, verbetert geenszins.²⁵³ De angst voor vroegrijpheid als voorteken voor krankzinnigheid lijkt slechts groter geworden onder invloed van de Victoriaanse waarden en normen en het verband dat veel psychologen en onderzoekers signaleren tussen krankzinnigheid en (sexuele) overprikkeldheid (zie § 12.2.4.).

251 Noordman 1989, p. 84.

252 Hagedoorn-Vorstheuvel La Brand 1924, p. 441.

253 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 12, Boekholt & de Booy 1987, p. 14 en Bolkestein & Menkveld 1978, p. 12.

Medici, pedagogen en onderwijshervormers waarschuwen vanaf 1830 tegen het aanmoedigen van vroegrijpheid.²⁵⁴ Zij classificeren het vroegrijpe kind in steeds meer geschriften als abnormaal of neuroot.²⁵⁵ Deze kinderen hebben een slechte reputatie, omdat men gelooft dat zij gewoonlijk psychotisch, abnormaal of psychopaat zijn c.q. worden.²⁵⁶

Elke voorsprong wordt in deze periode beschouwd als een slecht voorteken.²⁵⁷ Vroegrijpheid wordt als een ziekte gezien, ook eind 19^e eeuw nog. Sommigen associëren het met tuberculose, anderen met gestoordheid.²⁵⁸ Er wordt geclaimd dat, als het kind niet overlijdt, het op latere leeftijd zal gaan leiden aan post-adolescente domheid of krankzinnigheid.²⁵⁹

Ouders zijn erg bang voor vroegrijpheid en pedagogen dringen aan op therapie.²⁶⁰ Onder het motto Vroeg rijp, vroeg rot wordt gepleit om het kind langzaam te laten rijpen om een volwaardig en uitgebalanceerd leven als volwassene te kunnen ontwikkelen. De mythe bestaat dat veel grote genieën heel dom of zelfs idioot waren in hun kindertijd.²⁶¹

Derhalve wordt de kindertijd van het jonge genie of het wonderkind verlengd. Elke ontwikkelingsperiode moet volledig worden beleefd. Een slim kind moet worden beschermd tegen intellectuele stimulatie en elke neiging tot vroege slimheid dient te worden ontmoedigd.²⁶²

In 1843 wordt geadviseerd: "If a child exhibits any symptoms of precocity, it should be taken immediately from books and be permitted to ramble and play in the open air, or engage in manual labor."²⁶³

Het beeld dat er een verband is tussen krankzinnigheid en genialiteit blijft in 20^e eeuw voortleven.

254 Kett, *AJS* 1978/84, p. 185.

255 Terman & Oden 1948, p. 1.

256 Kett, *AJS* 1978/84, p. 183 en Herderschêe 1956, p. 108.

257 Terman & Oden 1948, p. 282.

258 Kett, *AJS* 1978/84, p. 185.

259 Terman & Oden 1948, p. 1.

260 Kett, *AJS* 1978/84, p. 185.

261 Terman & Oden 1948, p. 1 en Herderschêe 1956, p. 17.

262 Terman & Oden 1948, p. 1.

263 Kett, *AJS* 1978/84, p. 185.

Herwerden, Nederlandse arts, wetenschappelijk onderzoekster en voorvechtster van de eugenetica, schrijft in 1929:

“Dat het genie met zijn fijnbesnaarde natuur, aanvoelend het diepste wezen der menscheid in heden en verleden, somtijds op de grens kan staan door de menschen getrokken tussen normaal en abnormaal, – wie zal zich hierover verwonderen?”²⁶⁴
 “Dat naast en bij zeer hooge begaafdheid psychopathen worden aangetroffen is algemeen bekend. In de naaste verwachtschap van Goethe komen zielsziekten voor. Pascal leed aan hallucinaties. In het begaafde geslacht der Habsburgers en der Medici kwamen veelvuldig psychosen voor.”²⁶⁵

Herderschêe geeft zowel in de eerste druk van zijn boek “Achterlijke kinderen” uit 1934 als in de derde druk uit 1956 aan, dat misschien wel de meerderheid der groten in de samenleving psychopathen zijn geweest of hiervan afstammen. Hij noemt hierbij voorbeelden als Wagner, Bismarck, Michel Angelo, Napoleon, Rousseau en Goethe.²⁶⁶

Begin jaren '20 lijkt zich een begin van een attitudeverandering ten aanzien van vroegrijpen of zeer makkelijk lerenden af te tekenen. In deze tijd, na de groepsintelligentietests tijdens WOI, neemt het begrip IQ vorm aan en start Terman zijn longitudinale onderzoek (zie § 12.2.2).²⁶⁷

Rond deze tijd heeft circa twee derde van alle grote steden in de VS min of meer een programma voor zeer makkelijk lerende studenten en beginnen enkele schoolsystemen te experimenteren met speciale klassen voor zmal-kinderen.²⁶⁸ Ook uit experimenten in 1930 van het Teachers College van de Columbia University spreekt een toenemende aandacht voor excellentie. Hierbij wordt geëxperimenteerd met verrijgingsmodules en toegepast onderzoek in public schools in New York City.²⁶⁹

Verschillende tijdschriften in de jaren '20 publiceren artikelen over enkele vroegrijpe kinderen waarin de nadruk wordt gelegd op hun intensieve intellectuele training op jonge leeftijd.²⁷⁰

In Duitsland wordt eveneens aangepast onderwijs aangeboden aan makkelijk lerenden. Vanwege het grote verlies aan mensen tijdens de Eerste Wereldoorlog is een *menschenökonomische Planung* nodig en worden *Berliner Begabtschulen* opgericht. Doel van deze scholen is om voor makkelijk lerende kinderen uit de lagere milieus de aansluiting op het middelbaar

264 Van Herwerden 1929, p. 306.

265 Van Herwerden 1929, p. 316.

266 Herderschêe 1956, p. 108.

267 Barbe & Renzulli 1981, p. 2.

268 Colangelo & Davis, *Introduction and Overview* 2003, p. 5 en Kett, *AJS* 1978/84, p. 206.

269 Tannenbaum 2000, p. 34.

270 Kett, *AJS* 1978/84, p. 206.

onderwijs te vergemakkelijken. Tijdens het zevende en laatste jaar van de *Volksschule*-periode worden leerlingen na een uitgebreid psychologisch onderzoek geselecteerd voor een tweejarige scholing op een *Begabtenschule*.²⁷¹

Ondanks deze signalen van interesse in vroegrijpe kinderen blijft onder een deel van het publiek, de leerkrachten en de psychologen het verzet tegen de stimulering van deze kinderen groot.²⁷²

Witty merkt in 1951 op:

“that as early as the 1860s some school systems had multiple-track and flexible promotion systems which allowed bright children to advance more rapidly than average children, but the main burst of interest in special education for the gifted came only after 1920. Some experiments were made in the 1920s and 1930s with skipping bright children through the grades, but opposition to skipping ran strong among administrators, and skipping was on the way out by 1950.”²⁷³

Tussen 1900 en 1920 wordt in het openbaar onderwijs en in een aantal jongerenorganisaties in de VS de animositeit tegen vroegrijpheid tot een soort officiële ideologie, zo signaleert Kett. Artikelen in tijdschriften over intensieve training van makkelijk lerenden krijgen in 1915 bijtende kritieken.²⁷⁴

In 1924 wordt onthuld dat de vroegrijpe Sidis jr, over wie eerder in tijdschriften was gepubliceerd, op 26-jarige leeftijd slechts een radartje in een kantoor is. Dit leidt in de media tot een golf van kritiek op de onderwijsmethoden van Sidis' vader. Laatstgenoemde is hoogleraar psychologie aan de universiteit van Harvard.²⁷⁵

Vanwege de focus op overleven tijdens de crisisjaren of de *Great Depression* en de toegenomen belangstelling voor gelijkheid en democratie, neemt de aandacht voor onderwijs voor makkelijk lerenden in de jaren '20 en '30 sterk af.²⁷⁶

De meeste leerkrachten zijn van mening dat een school alle kinderen aan dezelfde ervaringen moeten blootstellen om hen tot een goed burger op te voeden. Alleen voor de trage leerlingen zijn zij bereid dit ideaal aan te passen. De meeste psychologen gaan ervan uit dat intelligentie een vast gege-

271 Van Heek, e.a. 1976, p. 312.

272 Kett, *AJS* 1978/84, p. 206.

273 Kett, *AJS* 1978/84, p. 206.

274 Kett, *AJS* 1978/84, p. 187 en 205-206.

275 Kett, *AJS* 1978/84, p. 206.

276 Colangelo & Davis, *Introduction and Overview* 2003, p. 5.

ven is, gebaseerd op erfelijkheid. Speciale klassen voor makkelijk lerenden in scholen worden op basis hiervan afgekeurd.²⁷⁷

In de volgende paragraaf wordt het Nederlands onderwijsbeleid geschetst.

12.5 NEDERLANDS ONDERWIJSBELEID VAN 1813 TOT 1946

In de eerste helft van de 19^e eeuw beschikt de eenvoudige en overzichtelijke agrarisch-ambachtelijke Nederlandse samenleving over een eveneens eenvoudige schoolstructuur met een beperkte onderwijsinhoud.²⁷⁸

In 1811 bezoekt 57% van de kinderen van 6 tot en met 12 jaar de lagere school. Dit is rond 1850 toegenomen tot circa 75% en rond 1900 tot 87%.²⁷⁹ Vanwege het onregelmatige schoolbezoek steken de kinderen er relatief weinig van op.²⁸⁰ Slechts 4% van deze kinderen gaat rond 1900 naar het vervolgonderwijs. Zo'n 2% van de Nederlandse bevolking is analfabeet.²⁸¹

Aan beroepsonderwijs en voortgezet algemeen onderwijs is nauwelijks behoefte, lager onderwijs is voor de meeste Nederlanders voldoende. Vakbekwaamheid voor het uitoefenen van een beroep in de landbouw, de nijverheid en de handel wordt op de werkvloer verkregen. Het meest eenvoudige voortgezet algemeen onderwijs neigt al naar elitevorming, omdat de overheid het liberale uitgangspunt hanteert dat ouders zelf moeten investeren in een diploma van het voortgezet onderwijs.²⁸² Hierdoor is er een sociaal-economische drempel voor deelname aan het vervolgonderwijs. Scholen richten zich op opvoeding en opleiding van kinderen uit een bepaalde maatschappelijke kring. De elitaire gymnasia zijn dan ook niet bedoeld voor kinderen van minvermogenden. In 1880 zijn per gymnasium slechts 61 leerlingen ingeschreven.²⁸³

In deze paragraaf wordt ingegaan op de vernieuwingen in onderwijsbeleid en -regelgeving (§ 12.5.1), de uitbreiding van het buitengewoon onderwijs (§ 12.5.2) en het onderwijsbeleid voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog (§ 12.5.3).

12.5.1 Schoolstrijd door onderwijsvernieuwingen

Na de val van Napoleon worden de vernieuwingen uit de onderwijswet van 1806 in gang gezet.

²⁷⁷ Kett, *AJS* 1978/84, p. 206.

²⁷⁸ Dodde 1993, p. 57.

²⁷⁹ Dodde 1993, p. 61 en 81.

²⁸⁰ Dodde 1993, p. 61.

²⁸¹ Dodde 1993, p. 81-82 en 100.

²⁸² Dodde 1993, p. 57, 81-82 en 99-100.

²⁸³ Idenburg 1958, p. 8 en Dodde 1993, p. 81-82.

De Grondwet voor de Verenigde Nederlanden in 1814 vermeldt dat het (openbaar) onderwijs “een aanhoudend voorwerp van de zorg van de regering” is “ter bevordering van Godsdienst, als vaste steun van den Staat en ter uitbreiding van kennis”.²⁸⁴ Tevens draagt onderwijs bij aan natievorming.²⁸⁵

Dit artikel wordt in de Grondwet van 1815 enigszins aangepast. De zinsnede “ter bevordering van Godsdienst” is dan weggelaten. Begin 19^e eeuw beschouwen de regering, de verlichte protestanten en de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen de mens namelijk niet meer als “onbekwaam tot enig goed en geneigd tot alle kwaad”. De mens kan godsdienstig en zedelijk worden opgevoed en zelf werken aan de verbetering van zijn lot. Wel dienen kinderen te worden gevormd in algemeen-christelijke deugden, zoals eerlijkheid en het nuttig besteden van de tijd. De grootste deugd is het gehoorzamen van God, de overheid, de in de maatschappij hoger geplaatsten, de onderwijzers en de ouders. Als gevolg van deze onderwijsvernieuwing worden scholen in een gematigde protestants-verlichte geest ingericht. Plaatse-lijk is het verzet hiertegen van orthodoxe protestanten, katholieken en joden zo groot, dat hier en daar kan worden gesproken van een schoolstrijd.²⁸⁶

Afgezien van het genoemde artikel, blijven de overige doelen in de Grondwet van 1815 wel gehandhaafd. Het onderwijs blijft dienen als “vaste steun van de Staat”, omdat het zorgt voor stabiliteit. Burgers worden opgevoed tot staatsburgers die belang hechten aan de waarden van het politieke stelsel. Verder blijft ook “uitbreiding van kennis” doel van het onderwijs. Door de ontplooiing van talenten dient onderwijs het welzijn van de burgers en draagt het bij aan een verhoging van de welvaart.²⁸⁷

Hoewel men door beter onderwijs armoede en criminaliteit wil uitbannen en van ieder een nuttige burger willen maken, streven de onderwijshervormers er slechts naar een kind op te leiden tot het niveau dat met de stand overeenkomt. De massa kan derhalve blijven volstaan met alleen leesonderwijs. Met behulp van leesboeken worden namelijk de maatschappelijke en christelijke deugden aangeleerd. Dat de ontwikkeling van het normbesef in het onderwijs van groter belang is dan ontwikkeling van de verstandelijke vermogens, blijkt tevens uit het feit dat voor schrijven en rekenen extra schoolgeld moet worden betaald.²⁸⁸

284 Van Esch 1988, p. 11, Boekholt & de Booy 1987, p. 102 en Knippenberg & Van der Ham 1993, p. 9.

285 Van Wieringen 1996, p. 21 en Blom & Lamberts 2003, p. 250.

286 Van Esch 1988, p. 11, Dodde 1993, p. 55 en Boekholt & de Booy 1987, p. 104, 132-133, 135-136 en 150.

287 Knippenberg & Van der Ham 1993, p. 9-10.

288 Boekholt & de Booy 1987, p. 103-104, 107-109.

Eind jaren '20 en begin jaren '30 breidt de plaatselijke schoolstrijd van de katholieken en de orthodox-protestanten tegen de openbare school zich uit. Eind jaren dertig leidt de behoefte van de katholieken en orthodox-protestanten aan een confessionele school tot een landelijke schoolstrijd tegen het bestaande onderwijsstelsel.²⁸⁹

In de liberale Grondwet van 1848 is met het recht op vrijheid van onderwijs de oprichting van bijzondere confessionele scholen mogelijk gemaakt.²⁹⁰ Het openbaar onderwijs wordt bestuurd door de overheid en de inrichting en organisatie worden geregeld bij wet. Het bijzonder onderwijs wordt bestuurd door particulieren of stichtingen en de inrichting en organisatie worden geregeld door eigen statuten en regels.

De vrijheid van onderwijs wordt onderverdeeld in de vrijheid van oprichting, van richting en van inrichting.²⁹¹ Vrijheid van oprichting betreft de vrijheid om een school op te richten van welke godsdienstige of levensbeschouwelijke aard dan ook of juist het bewust afzien van zo'n aard. Met vrijheid van richting wordt bedoeld op het recht van het bijzonder onderwijs om les te geven dat in overeenstemming is met iemands godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuiging. Openbaar onderwijs daarentegen dient levensbeschouwelijk neutraal te zijn en voor iedereen toegankelijk. En door de vrijheid van inrichting heeft de school de vrijheid leermiddelen te kiezen en leerkrachten aan te stellen. Ook de onderwijskundige vormgeving, zoals het leerplan, de pedagogisch-didactische beginselen, de schoolorganisatie en het onderwijsleerproces, worden hieronder begrepen. Het openbaar onderwijs kent wat betreft de pedagogische vormgeving van het onderwijs eveneens enige bescherming tegen inmenging door de overheid door bijvoorbeeld het leermateriaal en het onderwijskundig-pedagogisch concept, als het concept van Montessori, Jenaplan, Dalton en Freinet, zelf te kiezen.²⁹²

Het recht op de vrijheid van onderwijs hoeft in 1848 nog niet te worden nageleefd. Het rijk legt wel het algemeen kader in de Grondwet vast, maar laat in de uitvoering veel over aan de gemeente.²⁹³

Met de Lager-onderwijswet van 1857 wordt de vrijheid van onderwijs verder uitgewerkt in afzonderlijke regelingen van algemeen-christelijk openbare scholen en bijzondere confessionele scholen.²⁹⁴ Doelstelling van het openbaar lager onderwijs is: "Het schoolonderwijs wordt onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden".²⁹⁵

289 Boekholt & de Booy 1987, p. 139 en 141-142 en Dodde 1993, p. 55.

290 Dodde 1993, p. 55 en Boekholt & de Booy 1987, p. 145 en 150.

291 Esch, 1988, p. 34 en 36 en *Artikel 23 Grondwet in maatschappelijk perspectief* 2012, p. 17-18.

292 Esch, 1988, p. 35 en 37-38 en *Artikel 23 Grondwet in maatschappelijk perspectief* 2012, p. 18-20.

293 Boekholt & de Booy 1987, p. 145 en 151 en Leune 2002, p. 19.

294 Dodde 1993, p. 55 en Van Esch 1988, p. 21.

295 Van Esch 1988, p. 19.

Wat betreft de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens blijken de schoolsoorten in de praktijk te verschillen. In het openbaar onderwijs wordt het vermeerderen van kennis als een middel beschouwd om het maatschappelijk of persoonlijk geluk te verhogen. In het protestants-christelijk lager onderwijs, de zogenoemde scholen met de bijbel, daarentegen wordt niet het geluk maar het heil nagestreefd. Kennisvermeerdering lijkt in deze scholen van ondergeschikt belang.²⁹⁶

Bolkestein (1871-1956), de latere minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (§ 12.5.3), gaat op zesjarige leeftijd naar school. Zijn ouders betalen 40 gulden per jaar aan schoolgeld. Al snel komt daar 20 gulden voor Duits en 40 gulden voor Engels bij. Deze talen zijn facultatief. Op zijn tiende jaar leert hij, min of meer verplicht, Frans.²⁹⁷

In de eerste helft van de 19^e eeuw kunnen leerkrachten veelal niet alleen leven van het schoolgeld dat door ouders wordt betaald. Zij houden om financiële redenen nog lange tijd hun kerkelijke nevenfuncties als koster en organist. Kerkenraden spelen derhalve een belangrijke rol bij de benoeming van de leerkracht.²⁹⁸

De geringe bekwaamheid en geschiktheid van de onderwijzers worden als belangrijke oorzaken gezien van het slechte onderwijsniveau.²⁹⁹ De kritiek van eind 18^e op onderwijsmiddelen, -methoden en in het bijzonder de lijfstraffen, is nog steeds van toepassing. Maar langzamerhand heeft het offensief tegen lijfstraffen op school succes.³⁰⁰

In 1816 wordt in Haarlem de eerste, protestantse, kweekschool opgericht. Vanaf 1860 komen er meer Rijkskweekscholen in Nederland.³⁰¹ Onderwijzers van openbare scholen verenigen zich in 1842 in het Nederlands Onderwijzers Genootschap. Dit Genootschap ontwikkelt zich weldra tot een organisatie die de belangen van onderwijzers aan openbare scholen behartigt.³⁰²

Klassikaal onderwijs is in de 19e eeuw hét kenmerk van een goede lagere school. Het duurt echter lang voor deze vernieuwing overal is ingevoerd. De komst van nieuwe leerkrachten is veelal het moment van verandering.³⁰³

296 Van Esch 1988, p. 20-21.

297 Kirkels 2008, p. 218-219.

298 Boekholt & de Booy 1987, p. 103 en 109 en Knippenberg & Van der Ham 1993, p. 35.

299 Boekholt & de Booy 1987, p. 109.

300 Dekker 1995, p. 176-177.

301 Boekholt & de Booy 1987, p. 143.

302 Boekholt & de Booy 1987, p. 111 en 139.

303 Boekholt & de Booy 1987, p. 106-107.

In tweede helft van de 19^e eeuw bezoekt circa 75% van de schoolgaande kinderen het openbaar lager onderwijs en zo'n 25% het bijzonder lager onderwijs. Deze schoolkeuze is veelal gebaseerd op financiële overwegingen. Openbaar onderwijs is, met uitzondering van de armenscholen, weliswaar niet gratis maar het schoolgeld wordt laag gehouden door de gemeentelijke bijdragen uit belastingopbrengsten. De kosten voor het bijzonder onderwijs worden door de ouders gedragen, die via de belastingen ook een bijdrage leveren aan het openbare onderwijs. Dit leidt tot wrijving.³⁰⁴

Bijkomende ergernis is, dat eind jaren '60 van de 19^e eeuw de openbare scholen het onderwijs steeds neutraler invullen. Christelijke elementen worden uit het onderwijs verwijderd, omdat er steeds meer bijzondere scholen met een godsdienstig karakter zijn en omdat liberalen steeds meer belang hechten aan goed onderwijs voor iedereen. Zij willen het bijzonder onderwijs niet subsidiëren. Liberalen menen namelijk dat dit in strijd is met de Grondwet en zij zijn bang voor verdeeldheid van de natie. Bovendien beschouwen de liberalen het bijzonder onderwijs als bekrompen, achterhaald en van lage kwaliteit.³⁰⁵

Door deze ontwikkelingen ontstaat in de tweede helft van de 19^e eeuw opnieuw een schoolstrijd. Dit maal betreft het een strijd tussen degenen die een algemene openbare school nastreven en degenen die gesubsidieerde scholen op godsdienstige grondslag willen stichten.³⁰⁶

Met de liberale Lager-onderwijswet van 1878 die is gericht op het bevorderen van de economische vooruitgang, wordt de staatsbemoeienis met het onderwijs ingrijpend.³⁰⁷ De klassen moeten kleiner worden, het onderwijs worden verbeterd en het schoolbezoek bevorderd. Er worden eisen gesteld aan de schoolgebouwen en aan de opleiding tot leerkracht. Door de invoering van deze wet stijgen de kosten voor het onderwijs. Het rijk subsidieert echter alleen het openbaar onderwijs, de bijzondere scholen moeten de kostenstijging zelf dragen.³⁰⁸

Voorstanders van het bijzonder onderwijs verzetten zich derhalve massaal tegen deze schoolwet. De strijd om de financiële gelijkstelling van het bijzonder en het openbaar onderwijs leidt in 1879 tot de oprichting van de eerste landelijke politieke partij, de orthodox-protestante Anti-Revolutionaire Partij (ARP).³⁰⁹ Deze partij, die zich tot in de jaren '70 van de 20^e eeuw weet te handhaven, richt zich tegen de beginselen van de Franse Revolutie waarin de mens centraal staat in plaats van God.³¹⁰ Orthodox-protestanten

304 Dodde 1993, p. 81 en Blom & Lamberts 2003, p. 325.

305 Van Esch 1988, p. 22-23, Boekholt & de Booy 1987, p. 149 en 156 en Blom & Lamberts 2003, p. 323 en 325.

306 Blom & Lamberts 2003, p. 324 en Knippenberg & Van der Ham 1993, p. 43.

307 Van Esch 1988, p. 24 en Blom & Lamberts 2003, p. 324.

308 Van Esch 1988, p. 24, Boekholt & de Booy 1987, p. 152 en Blom & Lamberts 2003, p. 325.

309 Boekholt & de Booy 1987, p. 150, Blom & Lamberts 2003, p. 325-326 en Van Esch 1988, p. 25.

310 Blom & Lamberts 2003, p. 322 en Essen & Imelman 1999, p. 21.

en katholieken voelen zich achtergesteld en strijden om sociale en culturele emancipatie van hun eigen groep.³¹¹ Ook onderwijsinstellingen, leerkrachten en leerlingen gaan zich in toenemende mate organiseren.³¹²

In 1889 wordt de liberale onderwijswet van 1878 gewijzigd ten gunste van het bijzonder onderwijs. De nieuwe wet biedt subsidiemogelijkheden voor de opleiding van de leerkrachten van het bijzonder onderwijs.³¹³ Ook ontvangen katholieke opleidingen voor het eerst een beloning voor elke afgestudeerde kwekeling.³¹⁴ Daarop ontwikkelt de katholieke onderwijzersopleiding zich van een kleine lokaal gebonden instelling tot een grotere en landelijk gespreide opleiding. Met de door religieuzen geschreven schoolboeken dragen zij hun katholieke opvoedings- en onderwijsidealen uit.³¹⁵

Voor katholieken is godsdienstonderwijs het belangrijkste schoolvak, omdat de school het gezin en de kerk moet ondersteunen in de opvoeding. Het wordt niet als onrechtvaardig beschouwd om schoolkinderen die verschillen in klassen of sexe verschillend te behandelen. Katholiek onderwijs wordt aangepast aan het milieu waaruit het kind voortkomt en waartoe het later vermoedelijk gaat behoren. Het bevoordelen van bepaalde leerlingen, in de vorm van meer aandacht geven, mag alleen als het “de stakkers, de sjofelen, de dommen, de gebrekkigen, de onbeminnelijken.” Katholieken staan negatief tegenover “sociale eenheidsscholen” en Montessori- of Daltonscholen. Zij zijn tegen het socialistisch karakter van de eerste en tegen de nadruk op het individu en de grote vrijheid voor het kind van de tweede soort scholen.³¹⁶

Uitgesproken negatief is Rombouts over de nadruk die de nieuwe school, te weten Montessori- en Daltonschool, legt op de individualiteit “Alles vom Kinde aus” past alleen bij mensen “die niet van de gevolgen der erfzonde weten en bovendien uit het oog verliezen dat de mensch, ook ten behoeve van het praktische leven, allerlei dingen moet leeren kennen en doen, die tegen zijn natuurlijke neigingen en lusten ingaan en niet met zijn speciale aanleg strooken”.³¹⁷

Rond 1900 worden in het stelsel van politieke partijen in Nederland de belangrijkste maatschappelijke en godsdienstige tegenstellingen tot uitdrukking gebracht. De liberale burgerij blijft maatschappelijk en cultureel de toon aangeven. Confessionelen en socialisten worden politiek steeds krachtiger stromingen.³¹⁸ Onder invloed van het liberalisme en het socialisme groeit de

311 Blom & Lamberts 2003, p. 326.

312 Knippenberg & Van der Ham 1993, p. 43.

313 De Frankrijker 1988, p. 8 en Blom & Lamberts 2003, p. 335.

314 De Frankrijker 1988, p. 8.

315 De Frankrijker 1988, p. 33.

316 De Frankrijker 1988, p. 44 en 50-51.

317 De Frankrijker 1988, p. 51.

318 Blom & Lamberts 2003, p. 333.

belangstelling in de westerse samenleving voor het egalitarisme.³¹⁹ Er is niet alleen aandacht voor de belangen van het individu maar ook voor de belangen voor de natie als geheel. Uitgangspunt is dat iedere burger, ongeacht zijn stand, deelneemt aan het onderwijs naar de mate van zijn capaciteiten.³²⁰

De Nederlandse politiek onderkent rond de eeuwwisseling expliciet de economische functie van het onderwijs.³²¹ Zo staat in de Memorie van Toelichting van de Leerplichtwet uit 1898: "Een volk, dat slecht onderwezen wordt, is niet in staat te concurreren in den vreedzamen wedstrijd der volkeren. Zelfs financieel heeft de Staat belang bij invoering van leerplicht."³²²

Hierdoor kan immers worden bespaard op het onderhoud van armen en gedetineerden en "Wie zal ontkennen dat het zeer gewenscht is, dat de in het volk sluimerende intellectuele krachten zooveel mogelijk tot ontwikkeling komen?"³²³

In 1901 moeten in Nederland alle kinderen vanaf zeven jaar verplicht zes jaar naar school.³²⁴ Op de lagere school wordt strikt klassikaal onderwijs gegeven, waarbij kinderen van een bepaalde leeftijd dezelfde leerstof in hetzelfde tempo volgen. De schoolvakken zijn duidelijk gescheiden. Kinderen moeten luisteren naar de leerkracht, stilzitten en individueel opdrachten uitvoeren. Samenwerken en afkijken zijn verboden.³²⁵

De Nederlandse overheid wil de structuur en de inhoud van het schoolstelsel herzien. In 1903 wordt de zogenoemde Ineenschakelingscommissie ingesteld.³²⁶ Het rapport van deze Commissie in 1910 leidt tot een groot aantal wetsontwerpen die niet in wettelijke voorschriften worden omgezet.³²⁷ Wat betreft de visie op de toekomst van het onderwijs is sprake van politieke verdeeldheid tussen enerzijds de liberale, vrijzinnig-democratische en socialistische partijen en anderzijds de confessionele partijen. Eerstgenoemde groeperingen strijden namelijk voor een langere leerplicht, verlaging van de hoeveelheid leerlingen per leerkracht en verhoging van de salarissen van leerkrachten. Zij zijn van mening dat door beter onderwijs de Nederlandse samenleving beter zal functioneren.³²⁸ Confessionele partijen daarentegen leggen hun prioriteit bij de financiële gelijkstelling van het bijzonder en openbaar onderwijs en willen zo min mogelijk staatsbemoediging.³²⁹

319 Van Heek, e.a. 1976, p. 8 en Idenburg 1962, p. 8.

320 Idenburg 1962, p. 6-8 en De Vries 1976, p. 218.

321 Idenburg 1967, p. 5.

322 *Kamerstukken II* 1897/98, nr. 160, ondernr. 3, p. 5.

323 *Kamerstukken II* 1911/12, nr. 145, ondernr. 3, p. 7.

324 Bolkestein & Menkveld 1978, p. 22 en Dodde 1993, p. 99.

325 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 609.

326 Dodde 1993, p. 101.

327 Dodde 1993, p. 103.

328 Knippenberg & Van der Ham 1993, p. 75, 77 en 171.

329 Knippenberg & Van der Ham 1993, p. 77.

In de kringen van de Christelijk Historische Unie (CHU) vraagt men zich af wat het nut is van onderwijs. “Geheel het volk moet een kolossale geleerdheid in zich opnemen [...]”.³³⁰

Voor confessionelen blijft het verwerven van het “hemelburgerschap”, de eeuwige zaligheid, het primaire doel van het onderwijs. Godsdienstonderwijs is voor hen het belangrijkste schoolvak. De ontwikkeling van lichamelijke, intellectuele en zedelijke capaciteiten of de vorming tot nuttig lid van de samenleving, zijn slechts aardse, korte termijn doelen.³³¹

De katholieke kerk beschouwt wetenschap en intellect zelfs als een groot gevaar wanneer deze niet zijn gebaseerd op religie.³³² In hun ogen is het onjuist om een kind op de meest ontvankelijke leeftijd “over te leveren” aan de neutrale opvoeding van de hogere burgerschool (hbs). Ook protestants-christelijken verzetten zich tegen deze “wereldse dwaasheid van een hooghartig intellectualisme”. De hbs zou beheerst worden door een “materialistisch, monistische geest”. Wie “eenigszins zijne roeping als christen erkent” stuurt zijn kind niet naar zo’n onderwijsinstelling.³³³

De schoolstrijd wordt in 1917 beëindigd door het opnemen van de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs in artikel 23 van de Grondwet en in de Lager Onderwijswet van 1920.³³⁴ Deze beleidswijziging gaat gepaard met de overdracht van het beleidsveld onderwijs van het Ministerie van Binnenlandse Zaken naar het in 1918 opgerichte Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW).³³⁵

Tot zover de vernieuwingen in onderwijsbeleid en -regelgeving. In de volgende paragraaf wordt ingegaan op het buitengewoon onderwijs.

12.5.2 Uitbreiding buitengewoon onderwijs

Na de oprichting van de doven- en blindenschool rond 1800 wordt in 1838 het buitengewoon onderwijs uitgebreid. Tussen 1840 en 1890 wordt de medische en pedagogische zorg voor zwakzinnigen ontwikkeld. Onderwijzers worden opgeroepen zich te bekommeren om de kinderen die in de gewone klas niet kunnen meekomen. In 1855 wordt de eerste “school voor opvoed-

330 Knippenberg & Van der Ham 1993, p. 77.

331 De Frankrijker 1988, p. 43-44.

332 De Frankrijker 1988, p. 39.

333 Dodde 1993, p. 82.

334 *Artikel 23 Grondwet in maatschappelijk perspectief* 2012, p. 34, Boekholt & de Booy 1987, p. 150 en Leune 2002, p. 20-21.

335 Kirkels 2008, p. 85 en Knippenberg & Van der Ham 1993, p. 17.

bare zwakzinnigen” geopend, de Idiotenschool genoemd. Het doel van deze school is kinderen zich te laten ontwikkelen door middel van opvoeding en onderwijs.³³⁶ In deze internaten worden vooral “onmaatschappelijke, diep zwakzinnigen” ondergebracht.³³⁷

Na de invoering van de leerplichtwet komt het buitengewoon onderwijs, later speciaal onderwijs genoemd, tot bloei (§ 12.2.4). Kinderen met onvoldoende verstandelijke vermogens krijgen in eigen instellingen onderwijs, waarbij gebruik wordt gemaakt van aangepaste methoden en een meer individuele aanpak.³³⁸ Doel van dit onderwijs is, om het reguliere onderwijs te ontlasten en de onderwijskansen van deze kinderen te vergroten.³³⁹ In aanvang zijn er weinigen, die vertrouwen hebben in de resultaten van zwakzinnigenonderwijs.

Liefland geeft in 1940 in zijn boek “De school voor het afwijkende kind” aan:

“De zwakzinnigheid, die immers haar stempel op het gehele leven zou blijven drukken, zou, meende men, geen bodem kunnen zijn, waarop burgerdeugd kon gedijen, ondanks de pogingen van menslievendheid, die daartoe zouden worden ondernomen. Het geld, aan zulke idealen besteed ... zou geen winst opleveren dan alleen in de harten van hen, wier gevoelens van naastenliefde daarmee een schone bevrediging zouden hebben verkregen.”³⁴⁰

Vanaf 1904 worden gemeentelijke schoolartsen aan onderwijsinstellingen verbonden. Zij spelen een belangrijke rol bij de selectie van kinderen voor het buitengewoon onderwijs. Tevens houden deze artsen toezicht op de scholen wat betreft het onderwijs en de gebouwen kunnen zorgdragen voor een goede lichamelijke en geestelijke ontwikkeling van de leerlingen.³⁴¹

Er wordt onderzoek verricht naar de toepassing van nieuwe methodes voor het onderwijs aan zwakbegaafden. Zo blijkt uit het in 1926 verschenen “Rapport over de individualisatie bij het onderwijs aan zwakzinnigen”, dat vooral op wat omvangrijkere scholen in de hogere klassen individueel onderwijs wordt geboden aan zwakzinnigen. Het reguliere Dalton- en Montessorionderwijs blijkt bij hen niet te werken. Het individuele onderwijs waaraan zij behoefte hebben, is in strijd met de geest van het Daltononderwijs.

336 Dodde 1993, p. 115, Mans 1998, p. 13, Sanders-Woudstra 1976, p. 3-4 en Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 658-659.

337 Liefland 1959, p. 18.

338 Boekholt & de Booy 1987, p. 255, Bolkestein & Menkveld 1978, p. 22, Dodde 1993, p. 115 en Liefland 1959, p. 18.

339 Smeets & Rispens 2008, p. 8 en Liefland 1940, p. 5 en 18.

340 Liefland 1940, p. 18.

341 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 604.

En uit een proef met het Montessorionderwijs blijkt dat deze onderwijsvorm onuitvoerbaar is bij zwakzinnigen, omdat zij niet over de benodigde “spontaniteit” beschikken om te leren. Zo blijven zij bepaalde verrichtingen tot in het oneindige herhalen. Omdat er onvoldoende leermiddelen en -methoden zijn, moeten leerkrachten in het buitengewoon onderwijs deze zelf ontwerpen en maken.³⁴²

In 1912 zijn er plannen voor een nieuwe strenge school als vorm van buitengewoon onderwijs. Vanuit de psychiatrie wordt aandacht gevraagd voor de dringende behoefte aan deze vorm van onderwijs voor “lastige, misdadige kinderen”. Lichte vormen van lastige, ondeugende kinderen behoren dan tot het werkterrein van de pedagogiek, maar de zwaardere tot het werkterrein van de psychiatrie.³⁴³

Immers, zo stelt psychiater Bouman in 1912: “de voorgeschiedenis van menig misdadig mens leert, hoe hij reeds als kind niet deugde en tot de moeilijk te regeren en lastige kinderen behoorde”.³⁴⁴

Begin 20^e eeuw wordt het buitengewoon onderwijs in de wet opgenomen.

In de Lager Onderwijswet van 1920 wordt het buitengewoon onderwijs voor het eerst erkend als aparte deel van het onderwijsstelsel.³⁴⁵ In het Koninklijk Besluit (KB) van 1923 worden drie soorten onderwijs onderscheiden, namelijk voor zwakzinnigen, blinden en doven.³⁴⁶

Het aantal scholen voor zwakzinnigen groeit in deze tijd van 3 scholen met in totaal 100 kinderen in 1900 tot 57 scholen met ongeveer 3.000 kinderen in 1924.³⁴⁷ In 1930 zijn er 103 scholen voor buitengewoon onderwijs, waarvan 90 voor zwakzinnigen, met in totaal 9.695 leerlingen.³⁴⁸

De scholen voor zwakzinnigen worden later scholen voor moeilijk lerende en voor zeer moeilijk lerende kinderen genoemd.³⁴⁹

342 Bolkestein & Menkveld 1978, p. 40-41.

343 Sanders-Woudstra 1976, p. 7-8.

344 Sanders-Woudstra 1976, p. 8.

345 Boekholt & de Booy 1987, p. 255 en Smeets & Rispen 2008, p. 8.

346 Smeets & Rispen 2008, p. 8.

347 Boekholt & de Booy 1987, p. 255 en Liefland 1959, p. 19.

348 Dodde 1993, p. 115-116.

349 Smeets & Rispen 2008, p. 8.

In navolging van de VS wordt in 1928 het eerste Medisch Opvoedkundig Bureau te Amsterdam opgericht.³⁵⁰ In 1931 worden instellingen voor buitengewoon onderwijs opgericht voor kinderen met lichamelijke handicaps en zogenoemde psychopaten. Laatstgenoemden worden later zeer moeilijk opvoedbare kinderen genoemd.³⁵¹

Tot zover de uitbreiding van het buitengewoon onderwijs. In de volgende paragraaf komt het onderwijsbeleid ronde de Tweede Wereldoorlog aan de orde.

12.5.3 Onderwijsbeleid voor en tijdens WOII

De economische crisis van de jaren '30 noopt de overheid tot het bezuinigen op haar uitgaven voor het onderwijs.³⁵²

Een maand voor de inval van Duitsland in Polen, in augustus 1939, treedt Bolkestein (1871-1956) aan als minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Bolkestein is lid van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB). De meeste leden deze partij, waaronder Bolkestein, gaan in 1946 samen met andere partijen op in de Partij van de Arbeid (PvdA).³⁵³

Bolkestein is gepensioneerd onderwijsinspecteur en heeft uitgesproken vrijzinnige pedagogisch-didactische denkbeelden. Hij acht het klassikale schoolsysteem in strijd met nieuwe onderwijsinzichten en -methodes.³⁵⁴ Zijn onderwijsideeën en uitgangspunten komen grotendeels overeen met de reform-pedagogische ideeën van de Montessori-, Jenaplan- en Daltonscholen. Hij heeft zich bijzonder ingespannen voor de vernieuwing van het onderwijs. Montessori en Bolkestein hebben in september 1950 tegelijkertijd een eredoctoraat van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam ontvangen.³⁵⁵

Vanaf het begin van de Duitse bezetting van Nederland in 1940 is duidelijk dat het nationaalsocialistisch bestuur, onder leiding van Seyss-Inquart, Nederland in Groot-Duitsland moet integreren. De Nederlandse bevolking dient nationaalsocialistisch te worden, de samenleving dient op deze grondslag te worden georganiseerd en de joden dienen uit de Nederlandse samenleving te worden verwijderd. Met uitzondering van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) worden alle politieke partijen verboden. Het naziregime legt bij het verspreiden van hun ideeën het accent op onderwijs, media en kunsten. Gestreefd wordt naar een verplichte staatsschool naar Duits voorbeeld.³⁵⁶

350 Sanders-Woudstra 1976, p. 8.

351 Smeets & Rispens 2008, p. 8.

352 Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden 2010, p. 623 en Knippenberg & Van der Ham 1993, p. 171.

353 Kirkels 2008, p. 54-55 en 175.

354 Kirkels 2008, p. 54 en 61-62.

355 Kirkels 2008, p. 47, 128 en 208.

356 Knippenberg & Van der Ham 1993, p. 182 en 184, Kirkels 2008, p. 39 en 138-139 en Blom & Lamberts 2003, p. 352.

In de jaren '30 heeft Hitler geprobeerd de Duitse jeugd door middel van een verplichte staatsschool in zijn macht te krijgen. Na zijn machtsovername in 1933 zijn schoolboeken herschreven, onbetrouwbare docenten vervangen door nazi-aanhangers, nascholingscursussen voor leerkrachten opgezet, vakken als rassenkunde geïntroduceerd en "Nationalpolitische Erziehungsanstalten" ("Napola's") opgericht om een nieuwe nationaalsocialistische elite te kweken.³⁵⁷

De vrijheid van onderwijs komt onder druk te staan. Indirect beïnvloedt het Duits gezag het onderwijs door Duitsgezind personeel aan te stellen. Directe beïnvloeding wordt mogelijk door een verordening van juli 1941. Daarmee wordt de vaststelling van het leerplan en van de leermiddelen gekoppeld aan de subsidiering. In september 1941 wordt het vak Duits ingevoerd in het lager onderwijs.³⁵⁸

Namens de regering in ballingschap in Londen reageert minister Bolkestein op de Duitse ingrepen in het onderwijsbeleid. Hij bereikt het Nederlandse volk door middel van Radio Oranje en artikelen in bijvoorbeeld kranten of "De Wervelwind", een mini-maandblad dat uit vliegtuigen wordt goegoid.³⁵⁹

Begin schooljaar 1942-1943 reageert minister Bolkestein in "De Wervelwind" op de aanval van de bezetter op het Nederlandse onderwijs:

"De Duitse bezetter wil onder U scholen voor 'meerbegaafden'. Gij weet, ze zijn door een onbegaafde uitgedacht. Laat hem blijken, dat – het moge in Duitschland noodig zijn – ons land dergelijke 'meerbegaafden' niet noodig heeft. Het Nederlandse volk had en heeft aan zijn eigen, ongekeekte begaafdheid genoeg."³⁶⁰

Tijdens de oorlogsjaren onderzoekt minister Bolkestein het onderwijs in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten om kennis te vergaren ten behoeve van onderwijsvernieuwingen in Nederland.³⁶¹ Naar zijn mening is het belangrijkste verschil, dat in het Nederlandse onderwijs de nadruk wordt gelegd op de intellectuele ontwikkeling van de leerlingen en in het Amerikaanse en Engelse onderwijs ook veel belang wordt gehecht aan de vorming van de totale persoonlijkheid en het karakter.³⁶²

Hierop ontwerpt Bolkestein naar Angelsaksisch voorbeeld het "Schema van de organisatie van het onderwijs", of het "Plan Bolkestein" voor een nieuw Nederlands onderwijsstelsel.³⁶³

357 Kirkels 2008, p. 39 en 138-139 en Knippenberg & Van der Ham 1993, p. 184.

358 Kirkels 2008, p. 139-140.

359 Kirkels 2008, p. 139 en 143.

360 Kirkels 2008, p. 143.

361 Kirkels 2008, p. 153.

362 Kirkels 2008, p. 155-156.

363 Kirkels 2008, p. 155-156 en 184.

Tot zover de beeldvorming van afwijkenden en de doorvertaling daarvan in onderwijsbeleid in de nieuwste tijd, van 1813, tot en met de Tweede Wereldoorlog.

In hoofdstuk 13 worden de overtuigingen en het beleid in de periode van 1946 tot en met 2015 beschreven.